

Stranka prava 1878. - 1895.

Marušić, Milan

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Pula / Sveučilište Jurja Dobrile u Puli**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:137:020210>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-02**

Repository / Repozitorij:

[Digital Repository Juraj Dobrila University of Pula](#)

SVEUČILIŠTE JURJA DOBRILE U PULI
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST

MILAN MARUŠIĆ

Stranka prava 1878.-1895.

Diplomski rad

Pula, 2023.

SVEUČILIŠTE JURJA DOBRILE U PULI
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA POVIJEST

MILAN MARUŠIĆ

Stranka prava 1878.-1895.

Diplomski rad

JMBAG: 0303062796, redoviti student

Studijski smjer: diplomski studij povijesti

Znanstveno područje: humanističke znanosti

Znanstveno polje: povijest

Znanstvena grana: hrvatska i svjetska moderna i suvremena povijest

Mentor: doc. dr. sc. Mihovil Dabo

Pula, 2023.

IZJAVA O AKADEMSKOJ ČESTITOSTI

Ja, dolje potpisani Milan Marušić, kandidat za magistra Povijesti, ovime izjavljujem da je ovaj Diplomski rad rezultat isključivo mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na objavljenu literaturu kao što to pokazuju korištene bilješke i bibliografija. Izjavljujem da niti jedan dio Diplomskog rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da nije prepisan iz kojega necitiranog rada, te da ikoji dio rada krši bilo čija autorska prava. Izjavljujem, također, da nijedan dio rada nije iskorišten za koji drugi rad pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili radnoj ustanovi.

Student

U Puli, 27. rujna 2023.

IZJAVA

o korištenju autorskog djela

Ja, Milan Marušić, dajem odobrenje Sveučilištu Jurja Dobrile u Puli, kao nositelju prava iskorištavanja, da moj diplomski rad pod nazivom „Stranka prava 1878.-1895.” koristi na način da gore navedeno autorsko djelo, kao cjelovit tekst trajno objavi u javnoj internetskoj bazi Sveučilišne knjižnice Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli te kopira u javnu internetsku bazu završnih radova Nacionalne i sveučilišne knjižnice (stavljanje na raspolaganje javnosti), sve u skladu sa Zakonom o autorskom pravu i drugim srodnim pravima i dobrom akademskom praksom, a radi promicanja otvorenoga, slobodnoga pristupa znanstvenim informacijama.

Za korištenje autorskog djela na gore navedeni način ne potražujem naknadu.

U Puli, 27. rujna 2023.

Potpis

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Začetak pravaške ideologije	4
2.1. Pravaška ideologija kao nacionalna integracijska ideologija	5
2.2. Ante Starčević, Eugen Kvaternik i osnivanje Stranke prava	9
2.3. Slom Bachova apsolutizma	11
2.4. Početak višestranačja u Hrvatskoj.....	12
2.5. Nastanak uvjeta za ponovno aktiviranje Stranke prava.....	15
2.6. Pravaši i bosansko-hercegovački ustanak.....	17
3. Ponovno aktiviranje stranke.....	20
3.1. Izbori za Hrvatski sabor 1878.....	21
3.2. Početak rada Hrvatskog sabora 1878. i Starčevićev nacrt adrese	24
3.3. Djelatnost pravaških zastupnika u Saboru 1878. - 1879.	26
3.4. Mažuranićev odstup i Stranka prava	29
3.5. Saborsko zasjedanje 1880.-81.....	32
3.6. Tijek i rezultati izbora za Hrvatski sabor 1881.	33
3.7. Novi saborski sastav i njegova aktivnost	38
3.8. Narodni pokret 1883. i početak Khuenove vladavine	42
4. Doba Hedervarya	45
4.1. Prvi saborski izbori za banovanja Khuena Hedervarya	51
4.2. Stranka prava i Khuen za saborskog zasjedanja 1884.....	55
4.3. Stranka prava i Khuen za saborskog zasjedanja 1885.-87.	58
5. Prema raskolu	61
5.1. Tijek saborskih izbora 1887.....	61
5.2. Lojalna adresa i Khuenov uspjeh	63
5.3. Moderno pravaštvo.....	67
5.4. Saborski izbori 1892. i saborske teme 1892.-1895.....	70
5.5. Neodvisno pravaški sporazum o suradnji 1888. do 1892.	74
5.6. Nesuglasja o sjedinjenju pravaša i neodvišnjaka i postizanje zajedničkog programa 1894.....	76
5.7. Raskol u Stranci prava	80
5.8. Folnegovićev istup.....	81
6. Zaključak	85

7. Literatura	87
8. Sažetak:.....	89
9. Abstract:	91

1. Uvod

Tema ovog diplomskog rada je povratak Stranke prava na političku scenu 1878., njeno jačanje, uloga u hrvatskom narodnom pokretu 1883., borba protiv promađarskog režima bana Pejačevića i bana Khuena Hedervarya te u konačnici raskol unutar stranke. U diplomskom radu sam se osvrnuo na politički tisak koji je pratio političke događaje i sudjelovao u kreiranju istih, te je podržavao određene političke stranke i ideje. Uspone i padove pravaštva sam prikazao opisujući saborske izbore i saborske rasprave u spomenutom razdoblju, u kojem su pravaši imali viziju samostalne Republike Hrvatske, neovisne i suverene.

Prvo poglavlje govori o začetku pravaške ideologije. Ante Starčević i Eugen Kvaternik su bili razočarani porazom revolucionarnog pokreta 1848./1849., te iskustvom apsolutizma kojega je 1851. uveo Franjo Josip I., te upravo u tome razdoblju treba tražiti začetke pravaške ideologije. Starčević i Kvaternik su isticanjem potlačenosti hrvatskog naroda pokušavali izazvati hrvatsku inteligenciju na reakciju i odbacivanje toga stanja. Za cilj su postavili postizanje homogenosti, individualnosti i originalnosti svoje nacionalne zajednice u središtu koje je bila zajednička svijest, jezik i kultura. Starčević i Kvaternik su imali različite stavove o političkoj praksi, međutim zajednička im je bila ideja samostalne hrvatske države temeljene na hrvatskom državnom i prirodnom pravu. Kvaternik je napisao prvu formulaciju pravaške ideologije u knjizi *Croatie et la Confédération italienne* ističući značaj povijesti hrvatskog naroda za europsku civilizaciju. Stranka prava se pojavila na političkoj sceni 1861. za vrijeme zasjedanja Hrvatskog sabora. Na ovom saborskom zasjedanju je prihvaćena adresa koja priznaje kralja Ugarske za vladara i još užu državno-pravnu vezu s Ugarskom, uz uvjet da se prizna neovisnost Trojedne Kraljevine. Sabor je većinom glasova odbio raspravljati o zajedničkim poslovima s Austrijom. Na izborima 1865. pobijedila je oporba u kojoj su pravaši bili zastupljeni s 4 mandata. U veljači 1866. godine, usvojena je adresa koja je prihvaćala zajedničke poslove Monarhije, ali je izražavala zahtjev za sjedinjenje Dalmacije i Krajine s civilnom Hrvatskom i Slavonijom. Nakon poraza u ratu s Pruskom 1866., Austrija je 1867. sklopila nagodbu s Mađarima u okviru personalne unije. Austro-ugarskom nagodbom su Dalmacija i Istra pripojene

austrijskom, a Hrvatska i Slavonija ugarskom dijelu Monarhije. Hrvatsko-ugarska nagodba je bila sklopljena 1868. Stranka prava se povukla iz političkog života nakon ustanka u Rakovici 1871. zbog jakog pritiska državne vlasti. Trebalo je desetak godina da se pravaštvo vrati na političku scenu te da Stranka prava od početka 1880.-ih preraste u hrvatski nacionalni pokret.

Sljedeće poglavlje govori o ponovnom aktiviranju Stranke prava nakon Rakovice. Mađarska vlada je konstantno sužavala hrvatsku autonomiju te je zbog nezadovoljstvo svih društvenih slojeva rasla podrška Stranci prava. Glavna obilježja politike Stranke prava od 1878. su bila kritika nagodbenog sustava i osuda vladavine bana Ivana Mažuranića. Opozicija je kritizirala bana Mažuranića zbog popustljivosti prema Budimpešti i Beču te je on pokušavao odlučnije nastupiti u korist Banske Hrvatske prvenstveno zbog nepovoljne financijske nagodbe. Mađari su odugovlačili sjedinjenje Vojne krajine s civilnom Hrvatskom i Slavonijom stoga je ban Mažuranić odstupio u veljači 1880. Zamijenio ga je grof Ladislav Pejačević. Početkom 1880.-ih godina mađarska vlada je provodila personalne promjene u vrhu državne uprave Hrvatske.

U sljedećem poglavlju opisujem jačanje Stranke prava na saborskim izborima analizirajući izbore za hrvatski sabor 1878. ,1881. ,1884. kada je pravaštvo postiglo svoj vrhunac. Širenje pravaškog pokreta, osnaženog spajanjem Vojne Krajine s Bansom Hrvatskom 1881. i protumađarskim narodnim pokretom 1883. odrazilo se i na rezultate saborskih izbora. Osvajanjem 24 zastupnička mandata na izborima 1884. Stranka prava je postala najjača oporbena politička snaga te je stoga bila najveći protivnik bana Khuena Hedervarya koji je provodio represivne mjere puna dva desetljeća. Spoznaja da su nade kojima su pravaši 1880. polagali u carsku Rusiju neostvarive, dovele su do okretanja velikog dijela pravaša prema programu koji će rješenje hrvatskog pitanja tražiti u okviru Monarhije.

Sljedeći dio rada govori o političkim prilikama u doba Khuena Hedervarya te o događanjima za Narodnog pokreta 1883. Adresa Stranke prava iz 1884. je proglašena veleizdajničkom prema Monarhiji zbog izjava protiv Monarhije i dinastije. Izglasao je novi saborski poslovnik prema kojem su se zastupnici mogli isključivati sa sjednica te je to bio jedan od mnogih Kuenovih udara na

ustavnost. U ovom poglavlju je opisano saborsko zasjedanje 1885.-1887. Tijekom toga zasjedanja je proveden montirani politički proces protiv Davida Starčevića kako bi ga se politički diskvalificiralo.

U završnom poglavlju opisujem događaje koji su doveli do raskola u Stranci prava. Pred saborske izbore 1887. je bilo pokušaja koalicije oporbenih stranaka. Khuenova politika represije je dovela do sloma Stranke prava. Postupno je došlo do napuštanja politike *sve ili ništa* što je bilo vidljivo u adresi iz rujna 1887. u kojoj su se navodili podanički osjećaji prema vladaru. Jedan od glavnih zadataka ovog saborskog zasjedanja je bilo donošenje jedinstvenog izbornog reda kojim bi se na sljedećim izborima osigurala pobjeda Narodne stranke. Tijekom 1890. u Stranku ulazi Josip Frank koji je zajedno s Franom Folnegovićem definirao novi smjer Stranke prava prema *modernom pravaštvu* koje nije imalo jasno određen program rješavanja hrvatskog pitanja te se rješenje tražilo na stajalištu između reformiranog dualizma ili u okviru trijalizma. Na saborskim izborima 1892. Stranka prava je postigla porazan rezultat. Adresa Stranke prava 1892., koju je sastavio Frank odisala je lojalnošću naspram vladara te je pozivanjem na kraljevu zavjericu iz 1867. zapravo bila priznata Nagodba. Pravaši i neodvišnjaci su postigli sporazum o zajedničkom programu 1894. no do fuzije stranaka nije došlo zbog nesuglasja oko imena. Rasipanje Stranke prava je bilo očigledno, a za vodstvo stranke su se borili Josip Frank i Fran Folnegović. Kako Frank nije imao podršku većine pravaša, tražio je priliku za raskol koja mu se ukazala kada je Folnegović osudio čin mladeži spaljivanja mađarske zastave. Umjesto jačanja Stranke prava ona se podijelila na u dvije političke struje: frankovce i domovinaše.

2. Začetak pravaške ideologije

Do početka 19. st. hrvatske zemlje su bile pod vlašću različitih stranih vladara te nisu imale jedinstven hrvatski književni jezik. Ilirizam je stvorio temelj integracijskom procesu hrvatskoga naroda i u kratkom vremenu potaknuo razvoj hrvatske kulture uz prevladavajuću slavensku ideju.¹ U prvoj fazi nacionalne integracije, kada se nacionalna svijest širila iz jezgre rodoljuba okupljenih oko Ljudevita Gaja i grofa Janka Draškovića, Ilirski pokret pridobio je na svoju stranu građansku i svećeničku inteligenciju te je zahvatio čitavo područje Hrvatske. Ilirsko ime ujedinilo je sva tri hrvatska narječja.

Pišući u *Danici*, mladi Ante Starčević je zagovarao ilirizam, međutim već je krajem 1848. odbacio zajedništvo s južnoslavenskom kulturnom zajednicom inzistirajući na hrvatstvu.² Naime, Starčević je u veljači 1848. došao u Zagreb, iskazivao je oduševljenje za Josipa Jelačića poput svih iliraca, međutim već u jesen 1848. se u njegovom pisanju osjeća ogorčenost jer je ban Jelačić sa svojom vojskom spasio Austriju od Ugarske, a zauzvrat je Austrija dala sužanjstvo Hrvatskoj i nije postignuta teritorijalna cjelovitost Trojedne Kraljevine. Beč je nametnuo centralizam s jačanjem germanizacije te je tijekom 1850-tih hrvatska politička autonomija potpuno nestala. Starčević je uslijed tih događaja promijenio svoje stavove, odbacio je mišljenje da Hrvatska može opstati jedino u zajednici s Južnim Slavenima te počinje njegova cjeloživotna politika negacije i izostajanje političke akcije. Preobrazbu Starčevićevih osjećaja iz zanosa u razočarenje tijekom prevratne 1848. može se pratiti u njegovoj publicističkoj djelatnosti. U svibnju 1848. obavio je pjesmu „Odziv Velebita“ u *Danici*, iskazuje vjeru za poboljšanje uvjeta u rodnoj Vojnoj Krajini i sjedinjenje s Banskom Hrvatskom.³ Međutim, u dopisu „Iz Like“ u *Slavenskom Jugu* od 22. listopada 1848. se, s izmjenom političke situacije u Hrvatskoj, promijenio i ton Starčevićevog pisanja. U spomenutom dopisu protestira što je u saboru iz lipnja 1848. bilo malo „prostih graničarah“⁴ koji bi „svoje rane razvili narodnoj skupštini“.⁵

¹ Gross, Mirjana, *Izvorno pravaštvo*, Zagreb: Golden marketing, 2000., 38.

² Isto, 42.

³ Horvat, Josip, *Ante Starčević: kulturno - povijesna slika*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1990., 88.

⁴ Isto, 91.

⁵ Na istom mj.

Nakon poraza revolucionarnog pokreta 1848./1849., Franjo Josip je Silvestarskim patentom od 31. prosinca 1851. uveo otvoreni apsolutizam, tzv. Bachov apsolutizam. Hrvatski jezik je potisnut iz javnih službi i zamijenjen njemačkim, a Hrvatska je izgubila autonomiju koju je prije imala. Upravo u neoapsolutističkom razdoblju treba tražiti početke pravaške ideologije. Starčević je bio ogorčen iskustvom apsolutizma te se razvila njegova mržnja naspram Austrije i Nijemaca. Smatrao je da bi hrvatski narod trebao samostalno odlučivati o svojoj državi, utemeljenoj na hrvatskom državnom, prirodnom i povijesnom pravu. Želio je stvoriti narod-osobu koji bi se oslanjao na moralni preporod hrvatske inteligencije kao početak i zamah toga procesa. Za Starčevića je pojam nacije ponajprije duhovna kategorija s izvorištem u interpretaciji ideja Francuske revolucije o slobodi.⁶ U središtu pravaške ideologije je njeno temeljno obilježje, a to je pravaška nacionalna integracijska ideologija kao trajna pojava. U povijesti, ali i u tadašnjim događajima hrvatskog naroda tražio je uporište za svoju ideologiju. Tako su Fran Krsto Frankopan i Petar Zrinski bili pravaški sinonimi borbe protiv Austrije, a ne ban Josip Jelačić kojega je nazivao „slugom Austrije i bečkog dvora” kao i Nikolu Šubića Zrinskog.

2.1. Pravaška ideologija kao nacionalna integracijska ideologija

Ante Starčević i Eugen Kvaternik razvili su zatvoren sustav vrijednosti u kojem su razradili sve bitne aspekte ljudskog života na temelju ideja Francuske revolucije, povijesti hrvatskog naroda te napretka društva u cjelini. Iako su porijeklom iz dva različita staleža, njihovi životni putevi su se isprepleli već za gimnazijskih dana u Zagrebu.

Ante Starčević rođen je 23. svibnja 1823. kao četvrto dijete roditelja Milice i Jakova u selu Veliki Žitnik, smještenom na desnoj obali rijeke Like koje tada imalo tek deset kuća, sa samo dva prezimena: Starčević i Marković. Prema publicistu Josipu Horvatu, izgledom je više podsjećao na majku, a osjetljivošću duše, čvrstoćom volje i smislom za šalu na oca.⁷ Prve godine djetinjstva proveo je čuvajući koze, skromno

⁶ Gross, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb: Izdavački servis Liber, 1983., 4.

⁷ Horvat, *Ante Starčević: kulturno - povijesna slika*, 47.

odjeven i bos.⁸ Kako je u djetinjstvu navikao na siromaštvo, tako je i kasnije nastavio skromno živjeti. Pohađao je u njemačku pučku školu u Klancu. Budući da je odrastao na selu, Starčević je dobro poznao život seljaka. Imao je strahopoštovanje prema starijima, posebice prema stricu, svećeniku Šimi Starčeviću od kojega je dobio prvo obrazovanje iz hrvatskog i latinskog jezika. Stric ga je kao trinaestogodišnjaka poveo sa sobom u Karlobag radi školovanja.

Godine 1839. je upisao gimnaziju u Zagrebu, a stric mu je osigurao smještaj i hranu u sjemeništu. Starčević je morao položiti prijemni ispit iz prva dva razreda gimnazije. Gotovo je pao na tom ispitu jer nije poznao kajkavsko narječje toliko dobro kao što je poznao latinski jezik. Zbog nerazumijevanja kajkavskog narječja dobio je nadimak *Vlah*, a zbog svojih brkova koje je imao jer je bio nešto stariji od ostalih gimnazijalaca dobio je nadimak *Stari*.⁹ Dodijeljena mu je stipendija od 100 forinti, zaslugom Romualda Kvaternika koji mu je bio profesor u gimnaziji, ali kasnije i na Kraljevskoj akademiji. Romuald Kvaternik je bio otac Eugena Kvaternika koji će kasnije biti njegov politički suradnik. Nakon što je dobio stipendiju, živio je kao podstanar u kvartu Nova Ves te je držao i privatnu poduku za studente, kako bi financirao školovanje i na taj je način upoznao Eugena Kvaternika. Upisao je 1843. filozofiju na Kraljevskoj akademiji u Zagrebu koja je odgajala generacije Iliraca, a u ljeto 1845. je otišao u sjemenište u Senj.

Senjski biskup Mirko Ožegović ga kao izvrsnog učenika šalje na studij teologije u Peštu. Uz hrvatski jezik učio je grčki, latinski, mađarski i talijanski. Prve književne radove je objavio već 1845. u Gajevoj *Danici*. Sudjelovao je u *protumađaronskim* demonstracijama u srpnju 1845. u Zagrebu. Uz studij teologije u Pešti, studirao je i filozofiju te je 1846. promoviran u doktora filozofije. Odustao je od svećeničkog poziva te je pokušao dobiti mjesto profesora na Zagrebačkoj akademiji, no doživio je neuspjeh. Sve do 1861. je radio u odvjetničkom uredu Lavoslava Šrama, kada je izabran u Hrvatski sabor kao zastupnik kotara Hreljin – Grobnik. Nakon zasjedanja sabora 1861., došlo je do progona članova opozicije te je 1862. otpušten s mjesta velikog bilježnika Riječke županije. Za zastupnika u Hrvatskom saboru je bio izabran 1865., 1871., 1878., 1881., 1884. i 1887., a bio je najgorljiviji zagovornik hrvatske

⁸ „Uvod.“, *Djela Dra. Ante Starčevića, Knjiga VI., Pisma Magjarolacah*, Sušak: Inačica, 1879. (pretisak 1995.), str. 30.

⁹ Horvat, *Ante Starčević: kulturno - povijesna slika*, 54.

neovisnosti, odlučno se protiveći bilo kakvim upravnim i državnim vezama Hrvatske s Austrijom i Mađarskom.

Najvećim neprijateljima hrvatskoga naroda Starčević je smatrao habsburšku dinastiju. Živio je za i uz Stranku prava, pa je i njegovo književno djelo neodvojivo od pravaštva. Pisao je za humoristično-satirički list *Zvekan* koji je izlazio od svibnja do prosinca 1867. Pišući u *Zvekanu*, Starčević je širio svoje ideje poput one da je slavensko ime lažno, a želio je dokazati da mali narodi nisu slabi, te da Hrvati moraju učiti kako da postati „veliki“ narod. Obračunavao se s neistomišljenicima, a posebno je kritizirao Narodnu stranku i njenog predstavnika Josipa Juraja Strossmayera (1815. – 1905.), političara i mecenu koji je 1850. postao đakovački biskup. Uz politiku, Strossmayer je bio zaokupljen i umjetnošću te je financijski pomagao mnogobrojne kulturne i znanstvene ustanove. Nakon *Zvekana*, Starčević je objavljivao članke u listu *Hrvatska* u kojima je iznosio i razradio program Stranke prava, te je nastavio pisati protiv Narodne stranke. U srpnju 1871. napisao je filozofsko djelo „Naputak za pristaše Stranke prava“, koji je objavljen i u *Hrvatskoj*. U trideset točaka je iznio „putokaz za život Hrvata“.¹⁰ U tom djelu naglašava da samo narod koji vjeruje u svoju duhovnu snagu može postići politički uspjeh.

Eugen Kvaternik rodio se 1825. kao sin Romualda Kvaternika, profesora povijesti na Zagrebačkoj kraljevskoj akademiji i Marije Antonije Kvaternik, učiteljice u zagrebačkoj ženskoj pučkoj školi. Bio je učenik riječke gimnazije koju su polazili Ivan i Antun Mažuranić, Franjo Rački, Erazmo Barčić i mnoge ključne osobe hrvatske kulture.¹¹ U Pešti je studirao pravo i pedagogiju te je 1847. položio učiteljski ispit, a 1848. i odvjetnički ispit te prisegnuo za naslovnog bilježnika Banskoga stola.¹² Krajem 1851. godine je otvorio odvjetnički ured u Brodu na Kupi. Nakon što mu je u ožujku 1857. bila zabranjena odvjetnička praksa te zbog neslaganja s apsolutističkim režimom emigrirao je u Rusiju u nadi da će ruska diplomacija pomoći rješavanju hrvatskog pitanja, no interesi Rusije su bili okrenuti prema Srbiji i njenom oslobađanju od turske vlasti.¹³ Uzeo je rusko državljanstvo u jesen 1858. Nakon odlaska iz Rusije bio je

¹⁰ Horvat, Ante Starčević: kulturno - povijesna slika, 325.

¹¹ Temelji moderne Hrvatske, Hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću, Biblioteka Povijest Hrvata, sv. 6, uredile Švoger, Vlasta, Jasna Turkalj, Zagreb: Matica hrvatska, 2016., str. 466.

¹² Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 21. 7. 2023 <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=6978>

¹³ Horvat, Ante Starčević: kulturno - povijesna slika, 64.

povezan s diplomacijama Italije i Francuske, djelujući protiv Austrije. Nakon francusko-sardinijskog rata s Austrijom 1859. godine objavljuje knjigu *La Croatie et la Confédération italienne* kojom ističe povijesna prava temeljem kojih bi hrvatski narod trebao obnoviti svoju državu. Uz potporu biskupa Strossmayera u studenom 1860. vratio se u Hrvatsku, te biva izabran za zastupnika u Hrvatskom saboru, u kojem uz potporu vođe stranke Ante Starčevića izlaže program Stranke prava. Nakon sabora 1861. bio je protjeran u inozemstvo radi ruskog državljanstva, a vratio se 1867. uz prešutnu podršku Rauchova režima.¹⁴

Starčević i Kvaternik su za cilj su imali „apsolutno dobro“, te su nastojali isticanjem potlačenosti hrvatskog naroda izazvati hrvatsku inteligenciju na reakciju i odbacivanje trenutnoga stanja. Željeli su postići homogenost, individualnost i originalnost svoje nacionalne zajednice u središtu koje je bila zajednička svijest, jezik i kultura. Težili su stvaranju samostalne države kao prirodnog prava svake nacije. Kada je četrdesetih godina 19. st. došlo je do napuštanja ilirskog imena, razvile su se slavenska i velikohrvatska ideologija na južnoslavenskom području. Rački i Strossmayer su smatrali da Hrvatska može opstati samo u zajednici s ostalim južnoslavenskim narodima. Upravo suprotno, Starčević i Kvaternik su željeli okupiti Južne Slavene u okviru hrvatskog naroda. Izvorište velikohrvatske ideologije treba djelomice tražiti u velikosrpskoj ideologiji koja je negirala hrvatsko ime.¹⁵

Vuk Stefanović Karadžić, jezikoslovac i književnik je već 1836. sve susjedne narode uvrstio u Srbe. Ova formulacija imala je oslonac u jednom tekstu Karadžića pod naslovom „Srbi svi i svuda“ iz 1836.¹⁶ Prema Karadžiću, Srbi su obitali u Srbiji, između Drine i Timoka te između Dunava i Stare planine, u Metohiji, u Bosni i Hercegovini, u Zeti, u Crnoj Gori, u Banatu, u Bačkoj, u Srijemu, u Slavoniji i Hrvatskoj, u Dalmaciji i u Jadranskom primorju sve do Trsta i Bojane.¹⁷ Karadžić je štokavce smatrao Srbima, kajkavce Slovencima, a samo čakavce Hrvatima. Kako bi dao povijesnu podlogu ovim svojim izjavama oslonio se na bizantskog cara i povjesničara Konstantina VII. Porfirogeneta i njegovo djelo *O upravljanju Carstvom*. Spis je nastao pri kraju prve polovice 10. st. i jedno je od temeljnih izvora za istraživanje povijesnog

¹⁴ *Temelji moderne Hrvatske*, 16.

¹⁵ Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 22.

¹⁶ Dukovski, Darko, *Povijest srednje i jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeće I.*, Zagreb: Alinea, 2005., str. 147.

¹⁷ Isto, 148.

razdoblja od 6. do početka 9. st. kada se formirao hrvatski srednjovjekovni etnos. U poglavljima 29., 30. i 31. je pisao o porijeklu i doseljavanju Hrvata u rimsku provinciju Dalmaciju.¹⁸ Karadžić je tumačio da su se Hrvati povlačili s kopna na otoke pred Turcima i da su upravo to ostatci doseljenih Hrvata. Starčević je žestoko reagirao na negiranje hrvatskog jezika te je pišući u *Narodnim novinama* polemizirao sa srpskim tiskom, među ostalim i sa *Serbskim dnevnikom* i *Srpskim novinama*, te od tada počinje njegova negacija svega srpskog. Tvrdio je da su Hrvati nakon doseljavanja svoj teritorij zadržali ratujući, a ne kao Srbi služeći Bizantu. Isticao je da su Hrvati patili radi opće sloge u okviru ilirske zajednice. Starčevića su podržali Ivan Kukuljević, Mirko Bogović i Bogoslav Šulek osudom Karadžićeve velikosrpske ideologije. Starčević je u tome periodu prvi put formulirao uvjerenje da na slavenskom Jugu postoje samo dvije nacije: Hrvati i Bugari.¹⁹

2.2. Ante Starčević, Eugen Kvaternik i osnivanje Stranke prava

Stranka prava pojavila se na političkoj sceni 1861. godine predvođena Antom Starčevićem i Eugenom Kvaternikom. Prvi slogan stranke je bio *Bog i kralj*, a potom *Bog i Hrvati*. Ante Starčević, kao osnivač Stranke prava i nositelj pravaške ideologije, dao je snažan doprinos hrvatskoj nezavisnosti i ustavnosti. Za Starčevića i Kvaternika, Stranka prava je bila načelan izraz duha hrvatskog naroda koji se zrcalio u njegovoj povijesti. Vjerovali su da je Stranka prava jamstvo za ostvarivanje veličanstvene misije hrvatskog naroda u samostalnoj državi kao legitimnoj političkoj zajednici koja bi osigurala podlogu za moral, slobodu i opstanak nacije. Prihvaćali su političke teorije, primjerice teoretičara ustavne Monarhije Montesquieua koji je tvrdio da je apsolutizam u suprotnosti s ljudskom prirodom te je poticao zakonodavce da donose zakone u skladu s prirodnim duhom naroda.²⁰

Pravaška ideologija je u svojim začetcima bila oslonjena na djela Jean-Jacquesa Rousseaua, posebice dio „Društvenog ugovora“ koji se odnosio na odnos s vladarom.²¹ Rousseauova teorija o prirodnom pravu čovjeka na slobodu je bila

¹⁸ Budak, Neven, Raukar, Tomislav, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, Zagreb: Školska knjiga, 2006., 44.

¹⁹ Horvat, *Ante Starčević: kulturno-povijesna slika*, 11.

²⁰ Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 12.

²¹ Isto, 13.

izvorište Starčevićeva odricanja ljudskih kvaliteta i pripadnosti naciji pojedinaca koji nisu prihvaćali pravaški nauk koji je prema Starčeviću jedini vodio prema slobodi. Starčević i Kvaternik su smatrali da su Habsburgovci prekršili ugovor iz 1527. postignut u Cetinu, te stoga s njima treba prekinuti državne veze. U svojim tumačenjima koriste Rousseauovu terminologiju „despocije“ Austrije koja je gaziteljica hrvatskog suvereniteta i državnog prava hrvatskog naroda.

Europske nacije su različito interpretirale svoje misije oblikujući kolektivni identitet, a nacije koje su ratovale protiv Turaka su svoju misiju doživljavale kao predziđe kršćanstva. Sukladno tome, Kvaternik je Hrvate, na temelju svoga teološkog shvaćanja povijesti, doživljavao kao mučenike i spasitelje neophodne kulturnoj Europi. Napisao je prvu cjelovitu formulaciju pravaške ideologije u spomenutoj knjizi *La Croatie et la Confédération italienne* iznoseći protuaustrijske i protumađarske stavove i ističući značaj povijesti hrvatskog naroda za europsku civilizaciju. Pokušao je u doseljavanju Hrvata i njihovim državotvornim aktivnostima udariti temelj tumačenju „prvobitne stečevine“, neospornost posjeda hrvatskog naroda. Kako bi argumentirao povijesno pravo hrvatskoga naroda da prekine svoju ugovorenu vezu s Habsburgovcima, Kvaternik je pažljivo obradio razdoblje od 16. do 18. stoljeća.²² U svojoj knjizi Kvaternik je pisao o Hrvatima kao spasiteljima kršćanske Europe, što im je bilo određeno božjom Providnošću, te opisuje ratovanje protiv Avara, Franaka i Mongola. Ističući Zrinskog i Frankopana kao temelj za stvaranje hrvatske države naslućuju se Kvaternikove ideje o ustanku. Smatrao je da Hrvati imaju pravo, na temelju svoga nasljedstva, proglasiti jedinstvo svih područja koje su Hrvati osvojili u 6. i 7. st. s čime se složio i Franjo Rački 1861.²³

Kvaternik se u svojoj knjizi protivio feudalnomu uređenju te je tvrdio da Hrvati zbog pripadnosti slavenskim narodima imaju pravo na demokraciju, a da je njihov izbor Habsburgovca Ferdinanda za svoga kralja na cetinskom saboru 1527. kojega su trebali potvrditi i hrvatski staleži, povijesno dovoljan dokaz za priznanje samostalnosti Hrvatske. *Pragmatička sankcija*, dokument iz 1712. kojim je Hrvatski sabor priznao nasljedno pravo ženske loze Habsburgovaca, bio je dokaz da je Hrvatska trebala imati punu autonomiju unutar Habsburške Monarhije jer je odlučivala i o pitanjima kao što je

²² Gross, *Izvorno pravaštvo*, 74.

²³ Isto, 76.

nasljedstvo prijestolja. Kvaternik je zamjerao vladaru Franji Josipu što je dopustio da Pariškim mirom 1856. godine Bosna i Hercegovina ostane pod vlašću Turaka.

2.3. Slom Bachova apsolutizma

Rat Habsburške Monarhije protiv Sardinije 1859. pokrenuo je proces koji je srušio apsolutizam. Nakon poraza od saveza sardinijske i francuske vojske, car je morao sklopiti primirje i prepustiti Lombardiju. Budući da se državna blagajna tijekom rata ispraznila, uveli su nove poreze što je pogodilo Hrvatsku i Slavoniju koje su doživjele posebno težak kraj apsolutizma: zavladao je glad na cijelom području, a ratni porezi su opstali i nakon rata.

Banski namjesnik barun Josip Šokčević postavljen od Beča počeo je već 1860. uvoditi hrvatski jezik u javne poslove.²⁴ *Listopadskom diplomom* 1860. uvelo se ustavnost i višestranačje, no to je bio pseudoparlamentarizam. Mađari nisu željeli plaćati austrijske poreze te su inzistirali na samostalnoj mađarskoj državi temeljem zakona iz 1848. koja bi bila povezana s Austrijom samo personalnom unijom. Političko raspoloženje u Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji neposredno prije uvođenja ustavnosti je bilo promađarsko radi zajedničke obrane od bečkog centralizma, no mađarska hegemonija ga je brzo utišala. Budući da je *Listopadska diploma* naišla na neodobranje mađarske i austrijsko-njemačke buržoazije, vladar je za državnog ministra postavio Antona Schmerlinga, predstavnika njemačkog centralizma. *Listopadska diploma* je proširena *Veljačkim patentom* kojim je osnovano Carevinsko vijeće kao parlament cijele Monarhije.

Budući da se nastavilo kočenje hrvatskih nacionalno-političkih modernizacijskih snaga u interesu bečkoga središta, Kvaternik je pokušao diplomatskim putem riješiti hrvatsko pitanje te je nastojao kontaktirati velike sile: Rusiju, Italiju i Francusku, no nije naišao na interes da se riješi hrvatsko pitanje.

²⁴ *Temelji moderne Hrvatske*, 12.

2.4. Početak višestranačja u Hrvatskoj.

Sabor iz 1861. godine smatran je među hrvatskim političarima nastavkom sabora iz 1848. Stranka prava je u saborskim raspravama 1861. predočila svoje državnopravne i nacionalne ideje koje će postati važan čimbenik u rješavanju hrvatskog pitanja kroz cijelo 19. st. Predsjednik sabora je bio ban Josip Šokčević. Hrvatski je sabor tada zahtijevao konačno postizanje teritorijalne cjelokupnosti ujedinjene Hrvatske, tj. ujedinjenje svih hrvatskih povijesnih pokrajina u cjelovitu hrvatsku državu.²⁵ Na dnevnom redu su se našla bitna državnopravna, upravna, društvena i kulturna pitanja.

Franjo Josip priznao je djelomičnu autonomiju Hrvatskoj i Slavoniji samim činom što je dostavio abdikacijske spise na traženje Hrvatskog sabora, te je time sabor i službeno bio obaviješten o abdikaciji Ferdinanda V. 1848., kojega je naslijedio Franjo Josip.²⁶ Vladar je zahtijevao da sabor raspravi odnos prema Ugarskoj i da izabere 9 zastupnika u Carevinsko vijeće. Starčević je u svojim govorima naglašavao da Austrija ovim zahtjevima zapravo priprema razdor između Hrvatske i Ugarske.²⁷ Naglašavao je da je najvažnija zadaća sabora braniti državno pravo. Kvaternik je s velikom motivacijom sudjelovao u radu sabora, bio je je najaktivnija zastupnik. Starčević je bio povučeniji, no njegovi govori su oduševljavali. Kvaternik je bio nagle naravi, primjerice proglasio je sramotnom izjavu da je ugarska kruna ujedno i hrvatska. Bez blagoslova hrvatskog sabora, sudjelovanje u ugarskom saboru također je smatrao izdajničkim, jer je poziv u Ugarski sabor stigao prije ikakvog zaključka Hrvatskog sabora. Upitao se: „Hoćemo li dvostruko robstvo“?²⁸

U saboru su se pojavile tri političke struje koje će se kasnije uobličiti u stranke, a važno je napomenuti da su se sve slagale po pitanju državnog teritorija. Narodnjačka struja čiji su predstavnici bili biskup Strossmayer, Franjo Rački te Ivan Perkovac, glavni urednik njihova glavnog glasila *Pozor*,²⁹ zalagala se za federalizam i bliže odnose s Ugarskom. Unionisti, kasnije Narodno-ustavna stranka, su se bezuvjetno htjeli što bliže povezati s Ugarskom u okviru realne unije, a odbacivali su veze s austrijskim

²⁵ Gross, *Izvorno pravaštvo*, 39.

²⁶ Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 117.

²⁷ *Temelji moderne Hrvatske*, 590.

²⁸ Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 118.

²⁹ Isto, 119.

zemljama.³⁰ Starčević i Kvaternik su se zalagali za samostalnu hrvatsku državu, vezanu uz habsburšku državu samo personalnom unijom. Kvaternik je prihvatio ideju da Hrvatska i Austrija imaju zajedničke poslove, a to su ministarstvo rata, financija i trgovine, ali uz čvrstu kontrolu zakonodavnih i izvršnih organa Hrvatske. Tvrdio je da samo njegov prijedlog može osigurati slogu s Mađarima i spriječiti miješanje Austrije u poslove Hrvatske i Ugarske.³¹ Neki su zastupnici žalili što ne mogu objeručke prihvatiti Kvaternikov prijedlog.³² Starčević u početku nije podržavao tu Kvaternikovu ideju, ali ju je ipak na kraju prihvatio jer je ona bila manje zlo. Naglašavao je „da nakon dvadeset godina združenja sa svim narodima Austrije ni svi skupa nemogasmu drugo imati nego samo sužanjstvo.“³³

Prihvaćen je prijedlog Strossmayerove struje, *Osrednjeg odbora*, koji priznaje kralja Ugarske za vladara i još užu državno-pravnu vezu s Ugarskom, uz uvjet da se prizna neovisnost Trojedne Kraljevine koja obuhvaća Hrvatsku, Slavoniju, Dalmaciju, Rijeku i Vojnu Krajinu. Sabor je većinom glasova odbio raspravljati o zajedničkim poslovima s Austrijom.³⁴ Iako je sabor svojim postupkom negacije Austrije utjecao na buđenje nacionalne svijesti, ova odluka je dala širok prostor Beču i Pešti da se dogovore na štetu Hrvatske. Nakon javnog glasovanja o prijedlogu narodnjaka Antuna Stojanovića o možebitnim zajedničkim poslovima s Austrijom, sabor je zasjedao još tri mjeseca, a budući da je odbijeno sudjelovanje u radu Carevinskog vijeća, vladar je u jesen 1861. sabor raspustio.³⁵ Starčević za zaključak Sabora kaže: „On biaše preznamenit po Hervate. Jer oni se njime izvukoše iz onoga sramotnoga i pogibelnoga stanja u kojem do tada biahu, iz stanja u kojem ih svi narodi smatrahu za slepo oruđe despotizma Austrie.“³⁶

Na izborima 1865. pobijedila je oporba u kojoj su pravaši bili zastupljeni s 4 mandata. U veljači 1866. godine, usvojena je adresa koja prihvaća zajedničke poslove Monarhije, ali izražava zahtjev za sjedinjenje Dalmacije i Krajine s civilnom Hrvatskom i Slavonijom. Starčević je bio ogorčen: „Tko će, kako li će poverovati, da ljudi u supor

³⁰ *Temelji moderne Hrvatske*, 14.

³¹ Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 88.

³² Isto, 87.

³³ „Nekolike uspomene“, *Djela Dra. Ante Starčevića, Knjiga III., Znanstveno-političke razprave*, Zagreb: Inačica, 1894. (pretisak 1995.), str. 341.

³⁴ Gross, *Izvorno pravaštvo*, 130.

³⁵ *Temelji moderne Hrvatske*, 588.

³⁶ Starčević, „Nekolike uspomene“, *Djela Dra. Ante Starčevića, Knjiga III.*, 341.

živim opomenam izdadoše narod, na dve, na sve strane, koje se javiše? To verovati može samo onaj tko pozna Slavoserbe.“³⁷ Nakon poraza u ratu s Pruskom 1866., Austrija je 1867. sklopila nagodbu s Mađarima u okviru personalne unije. Prihvaćanjem Austro-ugarske nagodbe u Carevinskom vijeću i Ugarskom saboru, mogućnost ujedinjenja hrvatskih zemalja je značajno smanjena. Austrija i Ugarska su bile ujedinjene u osobi vladara koji je u isto vrijeme bio austrijski car i apostolski kralj Ugarske.³⁸ Austro-ugarskom nagodbom su Dalmacija i Istra pripojene austrijskom, a Hrvatska i Slavonija ugarskom dijelu Monarhije. Vojna Krajina je i dalje bila pod izravnom bečkom upravom.

Hrvatsko-ugarska nagodba je bila neminovnost i zaživjela je 1868. Unionist Levin Rauch, „eksponent mađarske politike“³⁹ u banskoj Hrvatskoj imenovan je namjesnikom banske časti, a trebao je provesti Nagodbu. Starčević je u predstavnicima Narodne stranke vidio sluge peštanske politike te im nije mogao oprostiti što su nakon prekida pregovora između Hrvatskog i Ugarskog kraljevinskog odbora 1866. težili tješnjem povezivanju s Austrijom. Suprotstavio im se i 1867. – 1868. u svojim djelima *Pisma Magjarolacah* i *Ime Serb*, definirajući osnovne ideološke smjernice Stranke prava koje je sažeto ponovio 1879. u studiji *Pasmina slavoserbska po Hrvatskoj*.⁴⁰

Kvaternik je od početka svog političkog djelovanja razmišljao o ustanku, a njegov politički poraz na saborskim izborima 1871. ubrzao je tu odluku koja se prelomila za proslave dvjestote godišnjice smrti Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana. Pobuna je počela u Rakovici 7. listopada 1871., a u obližnjem selu Broćancu je proglašena privremena Narodna vlada s Kvaternikom na čelu. Kvaternik se nadao da će iskra u Krajini zahvatiti ostale dijelove hrvatske države. Režimska vlada je odmah poslala vojsku u to područje te je ustanak ugušen. Prema nekim indicijama, Kvaternika su ubili sami ustanici dezerteri.⁴¹ Sušački pravaški list *Sloboda* u prosincu

³⁷ Isto, 370.

³⁸ Gross, *Izvorno pravaštvo*, 162.

³⁹ Perić, Ivo; *Politička oporba u Banskoj Hrvatskoj 1880. – 1903.: suradničko povezivanje neodvišnjaka i pravaša od njihova stapanja u jednu stranku*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2009., str. 15.

⁴⁰ *Temelji moderne Hrvatske*, 590.

⁴¹ Perić, Ivo, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000., Drugi svezak: 1868. – 1918.*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2000., 77.

1879. o Rakovici, piše: „Pravi otadžbenici, a tih bijaše malo, nastojahu probuditi do mrtvila usnuli narod, nu sile njihove bijahu preslabe.“

Starčević se nakon Rakovice povukao iz politike te se za saborske izbore 1875. nije kandidirao on nego njegov zamjenik Fran Folnegović koji je bio usamljeni pravaš u saboru, a priklonio se opozicijskoj Mikančevoj grupi protiv Narodne stranke. Folnegović je rođen 17. veljače 1848. godine u Slanovcu kraj Zagreba. Studirao je pravo u Zagrebu, Budimpešti i Grazu. Bio je tajnik Stranke prava 1871. kada Kvaternik dolazi u sukob sa strankom jer ne podržavaju njegovu ideju za ustankom, te se već tada naslućuju razilaženja u stranci.

2.5. Nastanak uvjeta za ponovno aktiviranje Stranke prava

Opće nezadovoljstvo Nagodbom je zahvatilo sve društvene slojeve. Na izborima u svibnju 1871. narodnjaci su postali saborska većina s 51 zastupničkim mjestom, unionisti su dobili 13, a pravaši su dobili jedan mandat. Narodna stranka je bila nezadovoljna zbog odgode formiranja sabora te su stranački zastupnici 20. rujna 1871. potpisali Rujanski manifest koji je kritizirao nagodbeni sustav i njegove konstantne povrede te dualističko uređenje Monarhije.⁴² Gyula Andrassy, ugarski ministar predsjednik je u studenom 1871. imenovan za austrougarskog ministra vanjskih poslova što je bio pokazatelj intenzivnije suradnje Austrije i Ugarske te težnje ka jačanju dualizma. Zbog rastućeg nezadovoljstva u Banskoj Hrvatskoj položajem u dualističkom sustavu Monarhije, novi ugarski ministar-predsjednik Melchior Lonyay je pokušao pregovarati s predstavnicima Narodne stranke u Beču. Ministar je želio oformiti Zemaljsku vladu od lojalnih unionista i narodnjaka koja bi primirila napetosti.⁴³ No, pregovori su bili neuspješni. Novi sabor, čiji je predsjednik bio Ivan Mažuranić je raspušten kraljevim reskriptom u siječnju 1872. kada je i konstituiran.⁴⁴ U veljači je za namjesnika banske časti imenovan Antun Vakanović koji je pokušao osigurati većinu unionistima u sabornici tako što je progonio vodstvo Narodne stranke. Usprkos tome Narodna stranka je na izborima za Hrvatski sabor 1872. godine ostvarila većinu,

⁴² Cipek, Tihomir, Stjepan Matković, *Programski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.-1914.*, Zagreb: Disput, 2006., 244.

⁴³ Isto, 248.

⁴⁴ Gross, *Izvorno pravaštvo*, 322.

međutim Vakanović je pozvao u sabor dodatnih 47 virilista i tako osporio izborni rezultat. Pod prijetnjama raspuštanja sabora, narodnjaci su prihvatili da s unionistima čine izaslanstvo koje će pregovarati s Ugarskim kraljevskim odborom o reviziji Nagodbe.⁴⁵

Mađarska vlada je ishodila kraljevu odluku koja je proširila mađarsku autonomiju, a širenje hrvatske autonomije nije razmatrano. Pri reviziji Nagodbe hrvatska deputacija se puno bolje pripremila nego 1868. te se nastojalo proširiti hrvatsku autonomiju posebice što se financija tiče, no Ugarski kraljevinski odbor je to odbio. Hrvatska je revizijom, umjesto dotadašnjeg paušala od 2.2 milijuna forinti, 55% svojih prihoda uplaćivala u državnu blagajnu.⁴⁶ Franjo Josip I. se uvijek priklanjao Ministarskom vijeću, a protiv interesa Hrvatske. Revizija nije bitno proširila područje djelovanja hrvatskih vlasti, no ipak je prihvaćena u Saboru 5. rujna 1873., nakon čega je Ivan Mažuranić imenovan za bana.⁴⁷

Mažuranić je u periodu do 1875. provodio reforme u okviru nagodbenog sustava te je time izazvao negodovanje i u Saboru i u javnosti, a podržala ga je inteligencija i građanska javnost. U Hrvatskoj je raslo porezno opterećenje, posebice seljaštva. Naime, već 1876. su porezni uredi prebacili skupljanje poreza na općine što nije bilo predviđeno nagodbenim sustavom, a nadzirali su ih poreznici koji nisu bili odgovorni autonomnim oblastima te su zloporabe bile česte. Također je prebacivanje skupljanja poreza na županije, podžupanije i općine povećalo troškove iz hrvatskog autonomnog proračuna.⁴⁸ Hrvatska strana nije imala uvida u prihode te eventualne neispravnosti. Prihodima je raspolagala mađarska vlada, čemu se nisu mogli oduprijeti ni Mažuranić ni *mađaron* Pejačević koji je imenovan za bana u veljači 1880.

Koloman Tisza, imenovan 1875. za ministra predsjednika, bio jedan od nositelja mađarske velikodržavne politike i negirao je hrvatsku autonomiju unatoč Hrvatsko-ugarskoj nagodbi 1868. godine te provodio nasilnu mađarizaciju na području *zajedničkih poslova*, posebice financija i izgradnje željeznica.⁴⁹ Tako je 1875. na saborskoj raspravi došlo do pitanja krajiških željeznica koje su pripadale mađarskoj

⁴⁵ Na istom mj.

⁴⁶ Turkalj, Jasna, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009., str. 15.

⁴⁷ Isto, 16.

⁴⁸ Pavličević, Dragutin, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1980., 54.

⁴⁹ Gross, *Izvorno pravaštvo*, 325.

državi, a investirane iz Krajiškog investicijskog fonda. Smjer gradnje željeznica nije bio u interesu hrvatskog gospodarstva u smislu povezivanja Hrvatske istok-zapad već su se gradile izolirane dionice. Mađarska vlada je odbila dati kredit Krajiškom investicijskom fondu za gradnju željeznice Zemun – Rijeka, jer bi ona utjecala na političku integraciju Hrvatske i na jačanje unutarnje trgovine.⁵⁰ Željeznička tarifna politika je bila usmjerena protiv hrvatske robe i sirovina za koje su se plaćale veće cijene prijevoza nego za one iz Austrije i Mađarske, što je izazivalo otpor u Hrvatskoj.

Mladi pravaši su bili svjesni da opće nezadovoljstvo te nezadovoljstvo politikom Narodne stranke pogoduje novom zamahu pravaštva. Hrvatski studenti Pravoslavne akademije u Zagrebu su već 1873. prosvjedovali u svezi spomenice za Svjetsku izložbu u Beču akademika dr. Petra Matkovića za koju su smatrali da razjedinjuje hrvatski narod.⁵¹ U spomenici je Matković umjesto o jedinstvenom hrvatskom jeziku pisao o hrvatskom, srpskom i slovenskom jeziku.⁵² Otvaranje Sveučilišta u Zagrebu 1874., te osnivanje studentskog društva *Hrvatski dom* na Pravoslavnoj akademiji u čijem su Upravnom odboru bili budući poznati pravaši značajno je pridonijelo širenju pravaštva među studentima.⁵³

2.6. Pravaši i bosansko-hercegovački ustanak

Okupacija ili aneksija Bosne i Hercegovine bila je za Franju Josipa optimalno rješenje *Istočnog pitanja*, time je želio nadoknaditi gubitak Lombardije i Venecije u Austrijsko-pruskom ratu. Razrez poreza nerodne 1874. bio je neposredan povod za bosansko hercegovački ustanak.⁵⁴ Ustanak je povelio hrvatsko stanovništvo u donjoj Hercegovini na području Gabele i Hrasnog 19. lipnja 1875., a zatim se proširio među srpske seljake oko Nevesinja te na zapadne i istočne dijelove Bosne, Sandžak, Makedoniju i Bugarsku.⁵⁵ Seljaci su se povlačili u planine i pružali oružani otpor vlastima te je Bosna postala poprište nemira, što nije odgovaralo velikim europskim silama. Rusija je prije rata s Turskom nastojala osigurati neutralnost Austro-Ugarske

⁵⁰ Isto, 50.

⁵¹ Gross, *Izvorno pravaštvo*, 330.

⁵² Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 198.

⁵³ Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, 20.

⁵⁴ *Temelji moderne Hrvatske*, 533.

⁵⁵ Na istom mj.

koja bi okupirala Bosnu i Hercegovinu, a cilj Rusije bilo je širenje na Makedoniju i Bugarsku.⁵⁶

Ustanak u BiH je bio snažan poticaj istupima mladih pravaša ali i većem političkom angažmanu pravaša zrelije dobi. Mađari su u strahu od *panslavizma* podržavali Tursku te je Mažuranić ulagao velike napore da se nastavi saborsko zasjedanje za vrijeme ustanka. Naime, mađarska vlada je sprječavala, prijetnjama o raspuštanju sabora, rasprave o Bosni i Hercegovini. Sabor je podržavao ustanike što je izazivalo burne reakcije u mađarskoj javnosti. Pravaši su željeli da se Bosna i Hercegovina priključi Hrvatskoj što je podržao Fran Folnegović, no Starčević je bio mišljenja da se Turska treba održati reformama dok Hrvatska ne postane samostalna. Srbija je proglasila rat protiv Turske 30. lipnja 1876. te sjedinjenje Bosne sa Srbijom, a Hercegovine s Crnom Gorom.⁵⁷ Iako su hrvatskoj javnosti postojale različite struje, uglavnom se podržavala srpska vojska, posebno među srpskim stanovništvom.

Nakon poraza ruske vojske kod Plevne u Bugarskoj, u Mađarskoj su održane manifestacije podrške Turskoj što je bilo u suprotnosti s Andrassyevom politikom neutralnosti.⁵⁸ Mađarska javnost se protivila okupaciji Bosne i Hercegovine te je podržavala održavanje Turske reformama. U Hrvatskoj i Srbiji su bile zabranjene proruskije manifestacije, ali su se održavale skupštine na kojima su sudjelovali i pravaši te je postalo jasno da je pravaštvo obnovljeno. Na zagrebačkoj skupštini u kolovozu 1877., rezolucijom koju su sastavili Fran Folnegović i Ivan Vončina izražava se nada kako Austro-Ugarska neće stati na stranu Turske, a također se očekuje sjedinjenje Krajine i Dalmacije s civilnom Hrvatskom i Slavonijom te zaposjedanje Bosne i Hercegovine.⁵⁹ Na pučkoj skupštini u Crikvenici koju su vodili pravaši se izrazio stav da bi Hrvatska s Bosnom i Hercegovinom trebala činiti federalnu zajednicu.

Srbija je imala slabu vojsku te je u ovome sukobu poražena. Rusija je ušla u rat s Turskom 24. travnja 1877. jer je vidjela mogućnost da izbije na Crno more te nadoknadi gubitke teritorija u Krimskom ratu. Velikoj Britaniji i Njemačkom Carstvu nikako nije odgovaralo da Rusko Carstvo postane vladajuća sila na Balkanu i

⁵⁶ Gross, *Izvorno pravaštvo*, 332.

⁵⁷ Isto, 333.

⁵⁸ Gross, *Izvorno pravaštvo*, 334.

⁵⁹ Isto, 335.

Prednjem istoku te su težile reviziji Sanstefanskog mirovnog ugovora iz ožujka 1878.⁶⁰ Berlinski kongres je u srpnju 1878. godine riješio *Istočno pitanje*. Balkan je podijeljen na okupacijske zone koje su bile pod utjecajem Austro-Ugarske Monarhije i Rusije te je zahladio odnos između te dvije sile. Austro-Ugarska je dobila mandat za okupaciju Bosne i Hercegovine, a uprava nad Sandžakom je prepuštena Rusiji.⁶¹

Zagrebačka pravaška mladež je na događaje u Bosni i Hercegovini reagirala suprotno mađarskoj akademskoj mladeži, dakle pozivaju kralja da oslobodi hrvatski narod u Bosni i Hercegovini od turskog jarma. Njihovi stavovi su potpuno u suprotnosti sa onima Ante Starčevića koji Austriju smatra najvećim zlom te se zalaže za održavanje reformirane Turske.⁶² Tijekom bosansko-hercegovačkog ustanka Starčević je napisao spis „Pasma slavoserbska po Hrvatskoj“ u kojem je osudio *Slavoserbe* za podizanje ustanka. Starčević je vidio poveznicu između bitke 1389. na Kosovu i pada Bosne u *pasmini slevorerbskoj* izdajicama *nečiste krvi* tj. *Slavoserbima* koji su bili srpski narod i nomadi Balkana.⁶³ Ustvrdio je da je Stefan Dušan Nemančić „posljednji trak hervatske dinastije Nemanićah“ koji su vladali „iztočno-severnih pokrajina Hrvatske“.⁶⁴ Srbi su za Starčevića *pasmina* tj. narod koji nije jedinstven ni u jednom smislu niti ima duhovne vrijednosti, a pravoslavce smatra Hrvatima koji su se tek u novije vrijeme počeli izjašnjavati kao Srbi. U spomenutom spisu je kazao da je svećenstvo odijeljeno od puka, a da je dobro posljedica što puk „nesluša i nesledi popa“.⁶⁵ Svećenstvo ga je osudilo kao navodnog protivnika katoličke vjere.

Riječ *pasmina* nikad nije upotrijebio za Hrvate, za Starčevića pojam hrvatstva nije povezan s porijeklom. Naime, ne priznaje hrvatstvo ni Hrvatima koji su generacijama potomci Hrvata ako ne prihvaćaju pravaška načela. Nije krio i da je sam bio *Slavoserb* dok je bio ilirac, dakle, pojam „Slavoserb“ za Starčevića je bio višeslojan, sve one koji su protiv Stranke prava, Starčević je smatrao *Slavoserbima*. Starčević je uoči Berlinskog kongresa u svome spisu „Na čemu smo“ dao svoje viđenje rješenja *Istočnog pitanja* sa snažnim zaokretom u politici prema Rusiji koju više ne smatra suprotnu europskoj civilizaciji.⁶⁶ Očekuje od Rusije da uvede mir na Balkanu, te da bi

⁶⁰ *Temelji moderne Hrvatske*, 533.

⁶¹ *Temelji moderne Hrvatske*, 534.

⁶² Gross, *Izvorno pravaštvo*, 338.

⁶³ Starčević, „Pasma slavoserbska po Hrvatskoj“, *Djela Dra. Ante Starčevića, Knjiga III.*, 158.

⁶⁴ Isto, 158.

⁶⁵ Isto, 216.

⁶⁶ Starčević, „Nekolike uspomene“, *Djela Dra. Ante Starčevića, Knjiga III.*, 338.

se u Bosni i Hercegovini trebala postići vjerska tolerancija. Žestoko je osudio djelatnost vladinih zastupnika na Berlinskom kongresu.⁶⁷

3. Ponovno aktiviranje stranke

Poslije ustanka u Rakovici vlasti su onemogućavale rad Stranke prava. Starčević je bio uhićen, a zatim je živio u Jastrebarskom kod nećaka Davida Starčevića. U Sušak se preselio 1878. te je počeo rad u pravaškom glasilu *Sloboda* čiji je prvi broj izišao 1. rujna 1878. odmah nakon okupacije Bosne i Hercegovine.

Dualizam u Habsburškoj Monarhiji je omogućio napredak mađarizacije u Hrvatskoj, osobito nakon okupacije Bosne i Hercegovine kada Hrvatska nije više bila samo poveznica s Jadranskim morem već i most za prodor na Balkan. Mađari su svjesno kršili Nagodbu, miješajući se u autonomne poslove Hrvatske koja je u tom razdoblju imala tešku tranzicijsku krizu prelaska iz feudalizma u kapitalizam. Naime, privredni napredak je bio zakočen rascjepkanošću hrvatskih teritorija sa slabom prometnom komunikacijom te nedostatkom kapitala i kredita. Mađarska vlada je preko financijskog ravnatelja Antala Davida provodila poreznu politiku ekstremnog povećavanja poreznog opterećenja te utjerivanja poreza. Nezadovoljstvu svih društvenih slojeva su odgovarale pravaške ideje te 1878. dolazi obnove Stranke prava i ona postaje prva stranka koja uživa masovnu potporu hrvatskog naroda. Građanstvo je bilo većim dijelom uz Stranku prava jer su shvatili da im Nagodba priječi i najmanji ekonomski napredak.⁶⁸

Pravaši su se osamdesetih godina kolebali između Starčevićeve politike negacije iz šezdesetih godina i politike pozitivne političke akcije. Nisu znali da ruska diplomacija vodi defenzivnu politiku na Balkanu te su se nadali da bi jačanje Rusije na Balkanu rezultiralo stvaranjem samostalne Hrvatske na način kako su nakon rusko-turskog rata nastale Srbija, Crna Gora i Bugarska. Rusija je, međutim imala veći interes za Bugarsku nego za Hrvatsku i Srbiju koje je prepuštala Austro-Ugarskoj Monarhiji⁶⁹

⁶⁷ Gross, *Izvorno pravaštvo*, 346.

⁶⁸ Gross, Mirjana. „Osnovni problemi pravaške politike 1878.-87.“, *Historijski zbornik*, XV (1962.),1-4, 64.

⁶⁹Isto, 65.

Postojala su tri gledišta kako urediti položaj Hrvatske u Monarhiji. Fran Folnegović, Erazmo Barčić i Ante Starčević su imali različita viđenja kako riješiti hrvatsko pitanje. Ante Starčević je bio protiv svake političke akcije i suradnje s umjerenom opozicijom jer je smatrao da se u tadašnjem političkom sustavu za Hrvatsku ništa ne može promijeniti. On je sanjario da će uz pomoć vanjskih saveznika postići samostalnu hrvatsku državu. Velike je nade polagao u Rusiju. Fran Folnegović je bio za suradnju sa Neodvisnom narodnom strankom, a protiv rušenja Monarhije. Erazmo Barčić, kao i Folnegović, je želio suradnju s neodvišnjacima, no želio je Neodvisnu narodnu stranku udaljiti od nagodbenog sustava. Bilo je potrebno deset godina provođenja Hrvatsko-ugarske nagodbe kako bi sazreli političko-gospodarski uvjeti za ponovno aktiviranje Stranke prava. Stranka prava je s 5 mandata, na saborskom zasjedanju 1878., bila jedina stranački organizirana oporbena stranka. Na izborima 1881. Stranka prava je imala 9, a 1884. već 24 zastupnička mandata, što je ukazivalo na snažan rast.⁷⁰ Pravaški pokret je do sredine osamdesetih godina 19. st. učvrstio sva pravaška načela, a to su: Hrvatska je na temelju prirodnog i povijesnog prava samostalna država koja po tim istim pravima ne pripada okviru Monarhije te da s Austrijom i Ugarskom može biti jedino u okviru personalne unije; položaj Hrvatske u Ugarskoj je prisilan; Hrvatsko-ugarska nagodba je nezakonita; hrvatski narod nije podanički.⁷¹

3.1. Izbori za Hrvatski sabor 1878.

U saborskoj periodu 1875. - 1878. Narodna stranka je bila većinska u saboru te je i na novim izborima očekivala pobjedu, posebice na biralištima grada Zagreba gdje su postavljali svoje najuglednije kandidate poput Antuna Jakića, uglednog trgovca koji je imao snažan utjecaj na izbornike.⁷² Izbori 1878. su pokazali da se pravaštvo obnovilo nakon krize poslije Rakovice. Svoj politički program pravaši su iznijeli u prvom broju *Slobode* pod naslovom "Što hoćemo?"⁷³ Dakle, prva i najvažnija težnja pravaša će biti prema slobodi naroda kao uvjetu za njegov duševni i materijalni imetak i za opstanak. Pravaši će inzistirati na, kako su tvrdili, prirodnom povijesnom državnom

⁷⁰ Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000., Drugi svezak: 1868. – 1918.*, 22.

⁷¹ Turkalj, Jasna. „Prilog istraživanju pravaškog pokreta 1880-ih „ U: *Pravaška misao i politika*, ur. Jasna Turkalj, Zlatko Matijević, Stjepan Matković, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2007., 30.

⁷² Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000., Drugi svezak: 1868. – 1918.*, 158.

⁷³ Cipek, Matković, *Programski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.-1914.*, 275.

hrvatskom pravu te će posebnu pažnju posvetiti materijalnom napretku i prosvjeti. Pravaši će bezuvjetno težiti prema povratku Kraljevine Hrvatske na stare granice. Razvijati će domoljublje u narodu koji je predziđe europske kulture, poticati građanske vrijednosti poput poštenja, uzajamne solidarnosti, te ljubavi i zauzimanja za zajednički interes. Pravaši će se boriti protiv birokratskog "kruhoborstva".⁷⁴

Najviše zasluga za obnovu pravaštva imali su političari iz Primorske Hrvatske te iz Varaždinske županije. Zamah pravaštva u Hrvatskom Primorju treba tražiti u gospodarskom propadanju toga područja zbog mađarske politike gradnje željeznica, kojom se sav primorsko-goranski promet usmjeravao prema Rijeci te su time bile ugrožene sve druge luke poput Senja. Sukladno opadanju cestovnog i riječnog prometa, propadali su trgovci, obrtnici, lađari.⁷⁵ Modruško-riječka županija je bila najjače pravaško uporište u kojem i sam Ante Starčević bio kandidat s biralištem u Kraljevici te je uvjerljivo pobijedio protukandidata, sušačkog načelnika Stanka Lukanovića sa 105 prema 47 glasova. Lukanović je bio omražen u narodu. Podršku, na dan izbora, Starčeviću su pružili mladi pravaši: David Starčević, Erazmo Barčić, Silvije Pallua, Andrija Bakarčić.⁷⁶ Starčević se također kandidirao u Varaždinskoj županiji u Krapini, a pravaši su u ovoj županiji imali i kandidata bivšeg unionista baruna Gjuru Rukavinu u Zlataru. Starčević je uvjerljivo pobijedio, a njegovu izboru su pridonijeli i svećenici.⁷⁷ Rukavina je izgubio izbore s 20 glasova od Petra Horvata kandidata Narodne stranke koji je imao 81 glas. Rukavina je u tekstu za *Branislav* istaknuo da je izgubio izbore zbog pritiska na njegove izbornike, prvenstveno na seljake. Nakon što je Starčević od dva kotara u kojima je izabran zadržao mandat onaj Kraljevički, Rukavina je 17. prosinca 1878. jednoglasno izabran u Đurmanečkom kotaru u Krapini.⁷⁸ Erazmo Barčić je bio kandidat u Novom, Modruško-riječke županije, a radio je više na promidžbi drugih kandidata, što je pokazatelj koliko mu je bilo stalo do Stranke prava. Protiv njegove kandidature je bio senjsko-modruški biskup Posilović. Na biralištu u Novom je pobijedio ban Ivan Mažuranić, no budući da je bio izabran i u Bjelovaru, na ponovljenim izborima u Novom je izabran Ivan Vončina.

⁷⁴ Isto, 275.

⁷⁵ Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, 36.

⁷⁶ Isto, 38.

⁷⁷ Isto, 40.

⁷⁸ Isto, 42.

Andrija Valušnik i Fran Pilepić su također bili pravaški kandidati u Modruško-riječkoj županiji u Delnicama i Brodu na Kupi. Valušnik je pobijedio protukandidata Narodne stranke Pavla Muhića sa 66 prema 51 glas, a imao je snažnu podršku. Izborima nisu pristupili izbornici kojima je preporuka od strane Matije Mrazovića bila da glasuju za Muhića. Pilepić nije dobio ni jedan glas zbog odustajanja gerovskih i čabarsko-plešćanskih izbornika⁷⁹. U Zagrebačkoj županiji se kandidirao David Starčević u Jastrebarskom ali je izgubio izbore od narodnjaka Gjura Kamenara. Fran Folnegović je bio kandidat u Primorju u Senju i u Sesvetama u Zagrebačkoj županiji. U Senju je izabran jednoglasno, a u Sesvetama je izgubio izbore protiv narodnjaka Josipa Zorića. Folnegoviću je podršku pružio Milan Makanac koji je predvodio grupu opozicije Narodnoj stranci nakon revizije Nagodbe, a Folnegović ih je podupirao. U predizbornim aktivnostima obratio se izbornicima u *Branislavu*, optužujući Narodnu stranku za lošu politiku popuštanja Ugarskoj, što je rezultiralo stalnim sužavanjem hrvatske autonomije.⁸⁰ Stranka prava je nakon početka rada Sabora stekla još jednog zastupnika. Naime, u Đakovačkom kotaru kandidat opozicije na izborima bio je vlastelinski šumar Ivan Dundjerović, čiju su kandidaturu istaknuli seljaci. Nakon izborne pobjede, Dundjerović je pristupio Stranci prava i potpisao izjavu Kluba Stranke prava.⁸¹

Svećenik Pavao Brantner je bio pravaški kandidat u Garešnici, u Bjelovarskoj županiji te je izabran za zastupnika.⁸² Svećenici Stjepan Kučas i Ivan Šimek imali su veliki značaj 1878. te su pridonijeli širenju pravaštva, a Ivan Radić smatran je ključnom osobom za širenje pravaštva u Zagorju. Kučasovo poznanstvo s Folnegovićem i Starčevićem seže u gimnazijske dane.⁸³ Izbori koji su održani 1878. se mogu smatrati uspješnima za Stranku prava jer je u konačnici imala 6 zastupnika: Ante Starčević (Kraljevica), Fran Folnegović (Senj), Andrija Valušnik (Delinice), Gjuro Rukavina (Krapina vanjski kotar) Ivan Dundjerović (Đakovo vanjski kotar), Pavao Brantner (Garešnica). Josip Singer je izabran 30. kolovoza 1880. u izbornom kotaru Rača, međutim njegov mandat nije verificiran.

⁷⁹ Isto, 38.

⁸⁰ Isto, 44.

⁸¹ Na istom mj.

⁸² Isto, 36.

⁸³ Isto, 44.

3.2. Početak rada Hrvatskog sabora 1878. i Starčevićev nacrt adrese

Novi saborski saziv počeo je s radom 28. rujna 1878., a kako je saborski poslovnik nalagao da do konstituiranja Sabora, predsjednik Sabora bude dobro najstariji zastupnik, to je u ovom slučaju bio zastupnik Mojsije Baltić. Ban Mažuranić je pročitao kraljev reskript koji je saboru nalagao da izabere 12 članova regnikolarne deputacije, izaslanstva⁸⁴ koje će biti poslano u Budimpeštu radi pregovora o obnovi financijske nagodbe za slijedeće desetogodišnje razdoblje. Dakle, glavni zadatak novog saborskog zasjedanja je bila revizija financijske nagodbe između Hrvatske i Ugarske.⁸⁵ Za predsjednika Sabora je na drugoj konstituirajućoj sjednici izabran Nikola Krestić.

Rasprava o adresi⁸⁶ je započela na 9. sjednici. Adresa je akt kojim se Sabor neposredno obraća vladaru, te je jedno od njegovih najvažnijih prava i trajno sredstvo potvrde i obrane hrvatske državopravne individualnosti. Govorima su se istaknuli Fran Folnegović i član Narodne stranke Kosto Vojnović. Folnegović je kritizirao Hrvatsko-ugarsku nagodbu sklopljenu 1868. i njenu reviziju 1873. koje se razlikuju jedino u tome što je paušal od 2 200 000 forinti zamijenjen postotkom 45%. Nakon revizije Nagodbe, potpuno su se stopili narodnjaci i unionisti. Folnegović je nabrajao povrede Nagodbe od strane Mađara.⁸⁷ Kosto Vojnović je u svome govoru naglašavao da su Hrvatska i Ugarska ravnopravne te da je Hrvatsko-ugarska nagodba potreba kako je potrebna i Austro-ugarska nagodba njemačkom elementu u Austriji. Vojnović je smatrao da se Hrvatska treba ujediniti te da je uzrok slabosti u neslozi Hrvata, što prigovara opoziciji. U specijalnoj debati o adresi je pokušao potaknuti sabornike na odlučnije podržavanje pripojenja Bosne i Hercegovine Kraljevini Hrvatskoj, naglasivši da je povijest Hrvatske isprepletena s poviješću Bosne te da u Bosni trenutno živi 200 000 Hrvata.⁸⁸

Ante Starčević nije bio zadovoljan adresom koju je izradio Saborski odbor za sastav adrese te je sam podnio svoju adresu u kojoj kritizira austrougarski dualizam i

⁸⁴ regnikolarna deputacija. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 4. 8. 2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=52265>

⁸⁵ Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000., Drugi svezak: 1868. – 1918.*, 164.

⁸⁶ adresa. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 11. 8. 2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=555>

⁸⁷ Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000., Drugi svezak: 1868. – 1918.*, 163.

⁸⁸ Isto, 166.

odbija zajedničke poslove s Austrijom. Pravaši nisu imali deset saborskih zastupnika koji bi podržali Starčeviću adresu tako da je prema Poslovniku nije bilo moguće pročitati, no svoju adresu je mogao izložiti u sklopu specijalne debate o adresi predlagatelja tijekom 9. i 10. saborske sjednice.⁸⁹ Smatrao je da su se austrijski Nijemci i Mađari slagali samo u tlačenju ostalih naroda Monarhije te time sprječavaju njen napredak. On je bio mišljenja da je Listopadskom diplomom iz 1861. kralj grubo prekršio hrvatsku ustavnost, te su stoga svi sabori nakon 1861. nezakoniti, pa i odluke sabora 1868. su nezakonite jer nisu bili prisutni zastupnici Dalmacije i Krajine. Starčević je naglašavao da je Hrvatska izgubila svoja prava koja je imala stoljećima, poput prava na svoju vojsku ili određivanje i ubiranje poreza te je istaknuo da Hrvatska ne pripada u austrijske nasljedne zemlje jer se u Hrvatskoj i Ugarskoj postaje kraljem na temelju ustava, a u Austriji se car rađa. Hrvatski narod je toliko osiromašen da se nema više se za što boriti niti braniti. Javnih službenika je za 4/5 više nego što je potrebno, većinom su zaokupljeni osobnim napretkom, a svećenstvo je izgubilo ugled.⁹⁰ Opće siromaštvo je rezultat velikih poreza. U Vojnoj Krajini nema prometa, obrta ni zanata, zemlja se ne obrađuje, a stanovništvo je siromašno. Starčević se slaže s većinom zastupnika da Hrvatska ima povijesno pravo pripajanja Bosne i Hercegovine.⁹¹

Krajem 1878. je isticala desetogodišnja financijska nagodba te je pitanje njene obnove bilo u raspravama ovog saborskog zasjedanja. Vrlo malo se novca uplaćenog u zajedničku državnu blagajnu Zemalja krune Sv. Stjepana koju su Mađari nazivali Ugarskom vraćalo u Hrvatsku. Bruto fiskalni prihodi od izravnih i neizravnih poreza u Hrvatskoj i Slavoniji su od 1869. do 1877. iznosili ukupno 65 251 000 forinti.⁹² Čisti prihod je bio 51 006 000 forinti nakon što su se odbili izdatci. Od 1869. do 1872. su Hrvatska i Slavonija za unutarnje potrebe imale pravo na 2 200 000 forinti, a od 1873. do 1877. su imale pravo na 45% od čistih prihoda što je bilo nešto povoljnije, međutim su rasli i rashodi koje je Zemaljska vlada morala nadoknaditi povećanjem poreza ili uštedama.⁹³ Jasno je da je veći dio hrvatskog novca ostajao u državnoj blagajni. Taj novac, smatralo se, nije investiran u dovoljnoj mjeri u Hrvatsku već u mađarsko

⁸⁹ Isto, 162.

⁹⁰ Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, 56.

⁹¹ Isto, 54.

⁹² Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000., Drugi svezak: 1868. – 1918.*, 167.

⁹³ Isto, 167.

gospodarstvo te je razvidno da su Mađari odugovlačili s pregovorima o obnovi financijske nagodbe. Nisu pokazivali namjeru za ikakve ustupke.

3.3.Djelatnost pravaških zastupnika u Saboru 1878. - 1879.

Pravaški zastupnici su bili vrlo aktivni u ovom saborskom razdoblju te su sudjelovali i u postavljanju upita vladi tzv. interpelacijama kojih je ukupno bilo 99 od kojih su pravaši postavili 35.⁹⁴ Folnegović, Brantner i Valušnik su sudjelovali u specijalnoj raspravi o proračunu za 1879. u svezi gospodarskih pitanja, kulture i prosvjete s gledišta svojih izbornih kotareva. Fonegović se zauzimao protiv prenamjene sredstava iz proračuna za pošumljavanje u Primorju te se zalagao za doplatak od 150 forinti profesorima Riječke gimnazije za koju je Valušnik, stanovnik Rijeke, kazao da je Mađarima „trn u oku“.⁹⁵

Na pitanje riječke gimnazije se osvrnula i *Sloboda* u siječnju 1879. u kojoj autor članka naglašava da se u Rijeci štiti nacionalni identitet Kvarnerskih otoka, Istre i Primorja, a izložena je stalnim pritiscima Mađara.⁹⁶ *Sloboda* je reagirala i na zakon o ukidanju slobodnih luka koji je trebao stupiti na snagu 1. siječnja 1880. pišući o nejednakom položaju Rijeke koja zadržava status slobodne luke naspram luka u Senju, Bakru, Kraljevici i Karlobagu koje su najviše pogođene ovim zakonom.⁹⁷ Budući da će se promet odvijati preko Rijeke i Trsta, ostali pomorski gradovi će imati velike gubitke.

Folnegović se pomirio s činjenicom da je dogovor između Austrije i Ugarske postignut, no pokušao je osigurati olakšice za oporezivanje trgovaca, što je u saboru i prihvaćeno. Dakle, Folnegović je tijekom 1878. – '79. bio najaktivniji pravaški zastupnik. Želio je postati tajnik Matice hrvatske, a nakon Šenoine smrti postao je urednikom *Vijenca*. Održavao je veze s nezadovoljnim pripadnicima Narodne stranke te je pokušao oformiti novu opoziciju, za što je imao podršku Strossmayera i Račkog. Strossmayer je podršku uvjetovao nezadiranjem u pitanja katoličke vjere. *Sloboda* je

⁹⁴ Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, 57.

⁹⁵ Isto, 58.

⁹⁶ Isto, 59.

⁹⁷ "Ukinuće slobodnih luka", *Sloboda*, Sušak, 27. VIII. 1879., br. 102., prema: Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, 59.

izvijestila o ovim Folnegovićevim aktivnostima, no čvrsto je stala iza njegovih pravaških uvjerenja, naglašavajući da svaki pravi Hrvat mora prihvatiti Stranku prava i njen program.⁹⁸

Novine, posebice oporbene, pratile su teme rasprava u sabornici, posebno ono što je bilo u svezi s financijskim iskorištavanjem Hrvatske od Ugarske. Hinko Hinković je u prosincu 1879. u *Slobodi* objavio raspravu „Financijski položaj Hrvatske“.⁹⁹ Dokazao je da se manipulira s iznosom za zajedničke troškove i s uključivanjem u zajedničke poslove i onih troškova koji to nisu. Primjerice, Hrvatska je plaćala porez na krajiške i na prihode grada i kotara Rijeke, a ti prihodi su direktno išli Ugarskoj. Hrvatska je bila u deficitu prihoda od milijun funti jer je plaćala 3% više za zajedničke poslove nego je bilo realno. Revizijom nagodbe 1873. nepravilnosti nisu ispravljene.¹⁰⁰

Ante Starčević se isticao svojim govorima. Tako je u siječnju 1879. postavio interpelaciju vladi u svezi poziva na riječki sud vlasnika *Slobode* koji žive na Sušaku. Naime, dr. Stanko Dall'Asta je podnio prijavu za povredu časti od strane *Slobode* iako je znao da takva prijava ne spada pod riječki sud,¹⁰¹ a Starčević je žestoko protestirao protiv takvog nezakonitog postupanja. U govoru u lipnju 1879. se očitovao o adresi iz travnja te godine kojom je čestitan srebrni pir vladaru, a koja je imala i političke konotacije, što je Starčeviću zasmetalo jer nije bio na toj sjednici. Starčević je u svojim govorima analizirao političku situaciju u Austro-Ugarskoj s povijesnog aspekta te je povukao poveznicu prema čestitci od prije sto godina Mariji Tereziji za koju je ratovala službena hrvatska vojska i 30 000 dobrovoljaca u Ratu za austrijsko nasljedstvo. Kada je njen prapraunuk Franjo Josip došao na prijestolje „monarkia biaše uzburjana i prestolje toliko da ne srušeno“. Tada je u obrani Monarhije sudjelovalo 100 000 Hrvata.¹⁰² Hrvatske postrojbe su sudjelovale u gušenju revolucije u Mađarskoj i revolucije pristaša austrijskog ujedinjenja s Njemačkom. Kada se 1849. Habsburška Monarhija našla pred raspadom, pomogao joj je ruski car Nikola I. Dogovorivši se prije toga s mladim carem Franjom Josipom u Varšavi, u svibnju 1849., o vojnoj pomoći Car Nikola I. u Mađarsku 21. lipnja šalje 100 000 vojnika. Nakon nekoliko teških poraza

⁹⁸ "Naši dopisi", *Sloboda*, Sušak, 9. III. 1879., br. 30., prema: Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, 30.

⁹⁹ Pavličević, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, 57.

¹⁰⁰ Isto, 57.

¹⁰¹ Starčević, „Govor izrečen u hrvatskom saboru dne 2. siečnja 1879.“, *Djela dra. Ante Starčevića, Knjiga I: Govori*, Zagreb: Inačica, 1893. (pretisak 1995.), 92.

¹⁰² Isto, 95.

general Görgei se predaje 13. kolovoza Rusima.¹⁰³ Starčević je smatrao da „ovom pomoćju prestala je Austria brojiti se među neodvisne države i došla je pod skerbništvo pod kojim je i danas.“¹⁰⁴

U ratovima 1859. i 1866. Hrvati nisu željeli ratovati te su pokazali da im je stalo do kralja koliko je kralju stalo i do Hrvata, jer „kralj nije pazio na njihove pravedne želje“.¹⁰⁵ Ante Starčević se osvrnuo na događaje 1859. kada je započeo drugi rat za ujedinjenje Italije između kraljevstva Pijemonta i Sardinije te Austrije. Pozicija Austrije je u tom ratu bila veoma osjetljiva i slaba. Pijemont je imao pomoć Francuske te je došlo do poraza Austrijanaca pokraj Magente i Solferina u ljeto 1859. Put za Veneciju je Talijanima time bio otvoren, no ipak Venecija je ostala Habsburška, a kraljevini Sardiniji pripala je Lombardija.¹⁰⁶ U svome govoru je kazao da je vlada u Beču bila iznenađena veseljem naroda nesreći Monarhije nakon bitke kod Solferina. U Prusko-austrijskom sukobu oko ujedinjenja Njemačke, u kojem je kao saveznica Pruske sudjelovala i Italija, Austrija je ostvarila nekoliko pobjeda u sukobu s potonjom, ali poraz kod Sadowe 3. srpnja 1866. prisilio je Franju Josipa na sklapanje primirja 6. kolovoza, a potom i mira 22. kolovoza 1866. u Pragu.¹⁰⁷ Starčević je Franju Josipa I nazvao „najnesretniji vladarčić najnesretnijih naroda“.¹⁰⁸ Predsjednik sabora ga je stalno upozoravao da ne raspravlja o Njegovom Veličanstvu.

Ante Starčević je u sabornici svojim djelovanjem nastojao osigurati bolje uvjete za studiranje na zagrebačkom sveučilištu, posebice jer je među studentima bio veliki broj pravaša. U tome smislu je na sjednici sabora od 1. rujna 1879., dao prijedlog saborskom Odboru za bogoštovlje i nastavu da se ukine *naukovina* na zagrebačkom Sveučilištu. U prilog svome prijedlogu navodi usporedbu s francuskim obrazovnim sustavom u kojem sveučilišni profesori imaju plaću od 1 600 do 2 000 forinti, a od školarine ne dobivaju sredstva niti imaju ikakve doplatke. Navodi da je školarina kamen spoticanja u suradnji profesora, studenata i roditelja. Naime, većina stanovništva u Hrvatskoj je siromašna: seljaci, mali obrtnici, javni službenici te je velika nepravda da

¹⁰³ Dukovski, Darko, *Povijest srednje i jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća*, sv. I., Zagreb: Alinea, 2005. str. 105.

¹⁰⁴ Starčević, „Govor izrečen u hrvatskom saboru dne 2. siečnja 1879.“, 95.

¹⁰⁵ Isto, 96.

¹⁰⁶ Dukovski, *Povijest srednje i jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća*, sv. I., 119.

¹⁰⁷ Isto, 161.

¹⁰⁸ Starčević, "Govor izrečen u hrvatskom saboru dne 14. lipnja 1879.", *Djela dra. Ante Starčevića, Knjiga I*, 97.

se zbog teške financijske situacije mladi ne mogu školovati na sveučilištu, a do upisa na visoko učilište su posvetili već 12 godina učenju te nisu osposobljeni za druga zanimanja kroz gimnazijsko obrazovanje i, ako se ne nastave školovati, zapravo su nesposobni za život i rad. Starčević navodi da se u naprednom svijetu siromaštvo smatra „za nesreću, ali za zločin i sramotu, kako kod nas, ne smatra se nigde“.¹⁰⁹ U svojim izlaganjima hvali francuski školski sustav gdje je potrebno 12 godina školovanja za završiti fakultet, a u Hrvatskoj 16 što je značajno manji trošak. U Francuskoj je studiranje besplatno za studente slabog imovinskog statusa, koji imaju službenu potvrdu koja potvrđuje taj status, te za izvrsne studente. U Hrvatskoj studenti godinama studiraju, a u Francuskoj se svaka tri mjeseca izdaje svjedodžba te na taj način roditelji imaju jamstvo za troškove. Starčević hvali i ruski obrazovni sustav, no na njemački obrazovni sustav se obrušava nizom negativnih izjava poput prozivanja njemačkih učitelja kojima treba *1 000 forinti za pijančevanje*.¹¹⁰

3.4. Mažuranićev odstup i Stranka prava

Glavna obilježja politike Stranke prava od 1878. su kritika nagodbenog sustava i osuda vladavine bana Ivana Mažuranića. Program Stranke prava je težnja da hrvatski narod bude neovisan, slobodan, te da se postigne teritorijalnu cjelovitost hrvatskih zemalja. Starčević je Mažuraniću zamjerao što je od 1850. u Beču bio na visokim političkim položajima, bitnim za rješavanje pitanja vezanih za Hrvatsku. Mažuranić je Obnašao je funkciju predsjednika Hrvatsko-slavonskog dvorskog dikasterija u Beču (1861.–1862.) te predsjednika Hrvatsko-slavonsko-dalmatinske dvorske kancelarije u Beču (1862.–1865.)

U svojim *Nekolikim uspomnama* Starčević se prisjeća vremena 1839. – '40. kada je bio učenik 3. zagrebačke gimnazije u kojoj je Ivan Mažuranić bio učitelj. Tada su obojica bili pristaše Ilirskog pokreta, a Starčević je bio oduševljen Mažuranićevim pjesništvom, međutim kasnije je njegove pjesme u *Danici* smatrao "šuplje, okorne".¹¹¹ Starčević je smatrao da je Mažuranić u Beču radio protiv interesa svoje domovine, posebice mu je zamjerao progon Mirka Bogovića i Ivana Filipovića.¹¹² Naime,

¹⁰⁹ Isto, 102.

¹¹⁰ Isto, 114.

¹¹¹ Starčević, „Nekolike uspomene“, *Djela Dra. Ante Starčevića, Knjiga III.*, 318.

¹¹² Isto, 319.

Mažuranić je 1852., po službenoj dužnosti, podigao optužnice protiv Filipovića i Bogovića zbog objavljivanja pjesme *Domородna utjeha* u časopisu *Neven* 1852. Tu odluka je Mažuraniću donio na dužnosti zamjenika vrhovnoga tužitelja za Hrvatsku, no s tim postupkom je izazvao negodovanje javnosti. Zbog spomenute domoljubne pjesme, autor Ivan Filipović i urednik lista Mirko Bogović osuđeni su na dvije godine zatvora. Poslije im je kazna smanjena na šest mjeseci.¹¹³

Usprkos svemu tome, Starčević nije bio protiv izbora Mažuranića kao zastupnika za Hrvatski sabor 1861., iako je tvrdio kako Mažuranić nema podršku u Modruškoj-riječkoj županiji premda je rođen u Novom Vinodolskom. Smatrao je da mu treba pružiti priliku da se iskaže nakon „sužnjevanja desetak godinah“¹¹⁴ te ga je podržao i Starčevićev prijatelj kotarski sudac Mudrovčić. Starčević je ušao u sabor kao zastupnik grobničko-hreljinskog kotara.

Mažuranić je kao državni kancelar poslao 1863. vladi bana Šokčevića pismenu odluku sa zakonskom snagom da je službeni jezik u Trojednoj Kraljevini hrvatski jezik. Ta odluka je ušla i u Hrvatsko-ugarsku nagodbu 1868.¹¹⁵ Mažuranić nije bio plemić te je stoga teško razvijao svoje političko značenje. Postavši banom 1873. radio je na modernizaciji uprave, pravosuđa i školstva, međutim sve njegove liberalne reforme su bile u sjeni kršenja Hrvatsko-ugarske nagodbe od strane mađarske vlade koja je sužavala hrvatsku autonomiju nametanjem mađarskog jezika u zajedničkim službama, osobito na željeznici, pošti i u financijama. Među reformama se ističe uvođenje obveznog osnovnog školovanja, otvaranje Sveučilišta u Zagrebu, te ustanovljavanje sudske porote, a donosi se i zakon o slobodi tiska. Usprkos činjenici da je ban Mažuranić sudjelovao u izradi svakog zakona pravaši ga nisu podupirali, ali je imao i opoziciju unutar Narodne stranke. Opozicija je osobito kritizirala bana Mažuranića jer su ga smatrali previše popustljivim naspram vladajućih u Budimpešti i Beču.

Budući da je financijska nagodba sputavala gospodarski napredak hrvatskoga naroda, čemu nije pogodovao ni dualizam, Mažuranić je pokušavao odlučno nastupati u korist Banske Hrvatske, čime se zamjerio vladi u Beču i Budimpešti. Hrvatska

¹¹³ *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 4. 8. 2023 <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2273>

¹¹⁴ Starčević, „Nekolike uspomene“, *Djela Dra. Ante Starčevića, Knjiga III.*, 320.

¹¹⁵ Szabo, Agneza, *Ban Ivan Mažuranić graditelj moderne Hrvatske, U povodu 200. obljetnice rođenja (1814.–2014.)*, Zagreb: Matica Hrvatska, 2014. 8.

državna tijela su bila siromašna i ovisna o Beču i Pešti, pa nisu mogla štiti ni podupirati domaće poduzetništvo. Mađari su svojim djelovanjem pokušavali stvoriti što više protivnika banu Mažuraniću, posebice odugovlačenjem sjedinjenja Vojne krajine s civilnom Hrvatskom i Slavonijom. Jedan od razloga odugovlačenja su bile velike krajiške šume na oko 833 000 hektara, čijim je većim dijelom upravljala ugarska vlada preko Hrvatsko-slavonskog šumarskog odsjeka u Budimpešti.¹¹⁶ Osim toga su u mađarskom tisku pokušavali podijeliti Hrvate i time ih oslabiti napadima na bana Mažuranića, opoziciju i Narodnu stranku.¹¹⁷ Narodna stranka je nastojala da se u Hrvatskoj prilike poprave povoljnijom obnovom financijske nagodbe. Međutim, Mađari nisu popuštali te do sporazuma nije došlo.

Ban Mažuranić je teško podnosio napade, posebice one iz Narodne stranke u kojoj se naslućivao raskol. Budući da Hrvatskoj nije pripojena Vojna krajina, koja je okupacijom Bosne i Hercegovine izgubila svoju svrhu postojanja, ban Mažuranić je odlučio odstupiti te je razriješen banske časti Hrvatske, Slavonije i Dalmacije kraljevim rješenjem od 21. veljače 1880. kojega je supotpisao Koloman Tisza, ugarski ministar-predsjednik.¹¹⁸

Zamijenio ga je grof Ladislav Pejačević koji je bio *mađaron*, „nepatvoreni unionist“ i jedan od najbogatijih pripadnika hrvatske aristokracije.¹¹⁹ Karakterističan je stav Franje Račkog koji nije smatrao da će biti bolje jer je Mažuranić popuštao Mađarima iz "slabosti i mlitavosti, a Pejačević će iz uvjerenja."¹²⁰ Početkom osamdesetih godina se u personalnim promjenama u vrhu državne uprave nazirao smjer mađarske politike. Svega pet mjeseci prije Mažuranićeva odstupanja, na mjesto ravnatelja zagrebačkog Financijskog ravnateljstva postavljen je Mađar Antal David umjesto *domoljuba* Ivana Bartolovića. Predstojnik unutarnjeg odjela hrvatske vlade je ostao *mađaron* Jovan Živković, a *mađaron* Koloman Bedeković je ostao ministar za Hrvatsku u zajedničkoj ugarskoj vladi. Mađarska politika će težiti preko ovih osoba od Hrvatske učiniti ugarsku županiju, preko koje će ostvariti komunikaciju prema Rijeci i Primorju, prema Bosni i Hercegovini te istoku.

¹¹⁶ Pavličević, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, 46.

¹¹⁷ Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000.*, *Drugi svezak: 1868. – 1918.*, 175.

¹¹⁸ Isto, 175.

¹¹⁹ Pavličević, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, 76.

¹²⁰ Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000.*, *Drugi svezak: 1868. – 1918.*, 181.

3.5. Saborsko zasjedanje 1880.-81.

Sabor Trojedne kraljevine se sastao u lipnju 1880. nakon višemjesečne pauze. Ban Pejačević se predstavio saboru. On je bio vlasnik našičkog vlastelinstva koje je bilo u sklopu đakovačke biskupije te je Pejačević stoga računao na podršku đakovačkog biskupa Strossmayera. Biskup nije sudjelovao u hrvatskom političkom životu, no bio je opozicija Narodnoj stranci nakon Nagodbe. O njihovom sastanku u ožujku 1880. je izvještavao *Obzor*.¹²¹ Pejačević je računao na podršku starounionista, većine u reformiranoj unionističkoj stranci, te opozicije unutar Narodne stranke. Što se tiče pravaša i bivših narodnjaka, nije očekivao njihovu potporu.

U ovom se periodu osobito isticao govor Koste Vojnovića koji je naglasio da saborski saziv treba što prije riješiti: pitanje obnove financijske nagodbe s Mađarima, pitanje Rijeke, pitanje sjedinjenja Krajine i Dalmacije s Trojednom Kraljevinom, pitanja kršenja Nagodbe na štetu Hrvatske.¹²² Đuro Rukavina je opetovano izrazio stav pravaša o neustavnosti nagodbenog sustava te o nužnosti hrvatske financijske samostalnosti. Postavio je interpelaciju u svezi, kako je smatrao, protuzakonitih zapljena u *Slobodi*. Matija Mrazović je sa skupinom zastupnika bio protiv naredbe ugarskog ministra financija Gyule Szaparya i financijskog ravnateljstva u Zagrebu na čelu s Antalom Davidom da se provede tečaj mađarskog jezika u Zagrebu za činovnike koji se bave financijama, što se protivi članku 57. Nagodbe kojim je hrvatski jezik određen kao poslovni i uredovni.¹²³ Za uspješno polaganje tečaja David je obećavao promaknuće te se za tečaj javilo 85 činovnika, no postupno se broj snizio do 18.¹²⁴

Mrazovića su podržali Kukuljević i Starčević, te je opozicija prvi put nastupila složno. Kukuljević je govorio o važnosti jezika kao obilježja nacionalnog identiteta, a Starčević je iskoristio raspravu o spomenutom prijedlogu za kritiku vladajuće stranke. Mirko Hrvat je predložio kompromisno rješenje prema kojem će Davidov tečaj prestati kada se otvori tečaj na sveučilištu, te da je u Hrvatskoj službeni jezik samo hrvatski. Taj prijedlog je i prihvaćen s 57 glasova naspram 20 koliko je dobio Mrazovićev prijedlog.¹²⁵ Došlo je do raskola unutar Narodne stranke. Nova stranka je Neodvisna

¹²¹ Isto, 182.

¹²² Isto, 183.

¹²³ Isto, 185.

¹²⁴ Pavličević, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, 79.

¹²⁵ Isto, 84.

narodna stranka, a Kosto Vojnović je napisao program kojega je potpisalo 17 zastupnika.¹²⁶ Prema njemu, Neodvisna narodna stranka se zalaže za boljitak hrvatskog naroda kao i Stranka prava. Zalaže se za pripajanje Krajine sa ostatkom Hrvatske. Ističe se kako Mađari krše nagodbu koju su sami sastavili.

U rujnu 1880. je uz posredovanje Kalmana Tisze, Kolomana Bedekovića i bana Ladislava Pejačevića obnovljena financijska Nagodba uz minimalne ustupke Hrvatskoj. U studenom 1880. Sabor je prekinuo zasjedanje zbog potresa u Zagrebu. U siječnju 1881. je kraljevim rješenjem najavljeno rješavanje pitanja Krajine, a Gjurio Rukavina se protivio da se odlučuje bez zastupnika iz Krajine. Hrvatsko-ugarski odnosi su se opet zaoštrili zbog neslaganja o broju zastupnika u zajedničkom Ugarskom saboru. Naime, čl. 33. Nagodbe je predviđao broj zastupnika Hrvatske i Krajine razmjerno broju stanovnika, što su Mađari ignorirali. U konačnici je hrvatska deputacija, u želji da se ne dovede u pitanje priključenje Krajine, pristala na kompromis da će Hrvatski sabor u zajednički Ugarski sabor slati 40 zastupnika, 6 više nego prije.¹²⁷ Budući da je ovom saborskom sastavu istjecalo trogodišnje zakonodavno razdoblje, njegova zadnja sjednica održana je 17. srpnja 1881. kada je priopćeno da se ovaj saborski saziv smatra zaključenim i raspuštenim. Tri dana kasnije, 15. srpnja 1881. car Franjo Josip I. donio je manifest i naredbu o sjedinjenju hrvatsko-slavonskog krajiškog područja s Kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom.¹²⁸

3.6. Tijek i rezultati izbora za Hrvatski sabor 1881.

Za nove izbore Stranka prava počela se pripremati već krajem 1880. godine člancima u *Slobodi*. Odgovorni urednik *Slobode* je tada bio Milan Kerdić koji je osigurao opstanak novina time što je kupio Primorsku tiskaru i *Slobodu*. Veliki župan Reizner je pokušao ugasiti pravaško glasilo, provodio je pregled svakog broja *Slobode*, ali je i organizirao sprječavanje distribucije postavljanjem straže na riječkom mostu te na odvojkju prema Bakru.¹²⁹

¹²⁶ Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000., Drugi svezak: 1868. – 1918.*, 187.

¹²⁷ Pavličević, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, 89.

¹²⁸ Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000., Drugi svezak: 1868. – 1918.*, 192.

¹²⁹ Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, 115.

U članku "Rieč hrvatkim obrtnikom" pravaši su se najprije obratili hrvatskim obrtnicima koji se ne mogu nositi s vanjskim kapitalom i prekomjernim porezima te im prijeti gašenje obrta. Apelira se na njih da daju glas Stranci prava koja ih neće iznevjeriti. Za teško stanje su optužili Narodnu stranku, ali i Neodvisnu narodnu stranku koja je priznavala Nagodbu.¹³⁰ U članku "Rieč hrvatskim svećenikom" su se obratili ponajprije župnicima i kapelanima da pozivaju narod protiv režimske stranke, a pristanu uz Stranku prava koja svećenstvo smatra važnim u svakoj borbi.¹³¹ U članku "Rieč hrvatskom učiteljstvu" pravaši su se obratili svojim najvjernijim pristašama iz redovima učitelja i studenata. Za Stranku prava su učitelji bili od posebnog značaja jer su trebali odgajati slobodne generacije koje će odbaciti nagodbeni sustav.¹³² U izvještajima političkih oblasti nalazimo podatke o prijavama nadležnim organima da se pojedini učitelji, pristaše pravaša, premjeste ili da im se da otkaz. U članku "Hrvatskim liječnikom", *Sloboda* se obratila i liječnicima čiji je ugled u narodu neupitan te su tražili i njihovu podršku. U članku je bilo istaknuto da će se Stranka prava zalagati za uređeno zdravlje.¹³³

Na ovim izborima pravaši su imali podršku među ženskom populacijom. Vladajući su se bojali Stranke prava i smatrali su je opasnom za održavanje vlasti jer su pristaše imali u svim staležima. Pravaški nakladnik Gavro Grünhut u to vrijeme je puno radio na promidžbi Stranke prava, najviše u Slavoniji, te na prikupljanju pretplatnika za *Slobodu*, podupirući izbore koji su se trebali održati 1881.¹³⁴ Erazmo Barčić je 14. srpnja 1881. pozvao pristaše Stranke prava na sastanak u prostorije tiskare *Slobode* na Sušaku. Formiran je Centralni odbor koji je trebao koordinirati izborima s većinom odvjetnika: Erazmo Barčić, Fran Pilepić, Antun Polić i Ante Glavan.¹³⁵ U Riječkoj-modruškoj županiji i primorskim gradovima su istaknuti kandidati za sabor: Ante Starčević u Bakru i Krasici, Fran Folnegović u Senju, Erazmo Barčić u Novom, Andrija Valušnik u Delnicama i David Starčević u Čabru.

¹³⁰ "Rieč hrvatskim obrtnikom", *Sloboda*, Sušak, 26. XII. 1880., br. 149., prema: Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, 470.

¹³¹ "Rieč hrvatskim svećenikom", *Sloboda*, Sušak, 7. I. 1881., br. 3., prema: Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, 472.

¹³² "Rieč hrvatskom učiteljstvu", *Sloboda*, Sušak, 26. I. 1881., br. 11., prema: Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, 474

¹³³ "Hrvatskim liječnikom", *Sloboda*, Sušak, 22. VI. 1881., br. 87., prema: Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, 475.

¹³⁴ Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, 125.

¹³⁵ Isto, 116.

Najjaču utvrdu Stranka prava imala je u Ličko-krbavskoj županiji. Pravaši su od 77 izbornih kotareva istaknuli kandidate u njih 26. Ovi izbori su značajni jer su Stranku prava podržavali i svećenici, te je među kandidatima bilo 4 svećenika što je ukazivalo na porast podrške među svećenstvom.¹³⁶ U *Slobodi* iz kolovoza 1881. se u Proglasu Stranke prava navodi: "Nagodba je politička financijska kapitulacija koja je Hrvatskoj oduzela državopravnu samosvjesnost i učinila je tuđom prikrpinom."¹³⁷ Samoupravu nije bilo moguće imati bez samostalnih financija. Pravaši su okrivljavali državni sustav za upropašteno gospodarstvo jer su sredstva iz Hrvatske išla u Mađarsku, te su tvrdili da se zalažu za opravak svih gospodarskih grana kao što su obrt, trgovina i poljodjelstvo. Glavna stavka pravaškog programa je da hrvatski narod rješava svoje poslove direktno sa kraljem bez posredništva Ugarske.

Izbori za sabor 1881. obilježeni su žestokom promidžbom vladinih kandidata. Ban Pejačević je redovito obavještavan o učiteljima, svećenicima i javnim službenicima koji su prešli u opoziciju te su oni upozoravani i ucjenjivani radnim mjestima.¹³⁸ Pravaški tisak je sudjelovao u predizbornoj agitaciji. Mladi pravaši okupljeni oko prvog društva studenata *Hrvatski dom* tek osnovanoga zagrebačkog Sveučilišta su napisali i izdali časopis *Hrvatska: knjiga za godinu 1881.* koji sadrži pjesme i prozna djela, a jedan od njih je i tada mladi pravaš August Harambašić. U knjizi se opisuju aktivnosti đačkih društava *Hrvatska* u Grazu u Štajerskoj, *Hrvatska lira* u Zagrebu i *Hrvat* u Pragu. Knjiga obiluje domoljubnim i ljubavnim pjesmama te pripovijetkama u kojima se veliča ljepota hrvatskog jezika.¹³⁹

Folnegović nije imao protukandidata u Senju te je izbore dobio sa 128 glasova. Činovništvo nije izišlo na izbore, a neovisni građani su glasovali za Folnegovića. Za njega su glasovali i vjeroučitelj Anton Bosnić, gradski načelnik Erler i tajnik biskupa Posilovića Maksim Marčić. Bosnić se morao pravdati za svoj izbor. Naveo je da većina glasala za Folnegovića i da nije bilo drugih kandidata. Državno činovništvo se suzdržalo od glasovanja, a nijedan učitelj nije glasovao za Andriju Valušnika koji je u

¹³⁶ Isto, 121.

¹³⁷ "Hrvati", *Sloboda*, Sušak, 21. VIII. 1881., br. 100., prema: Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, 126.-127.

¹³⁸ Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, 130.

¹³⁹ *Hrvatska vila*, 1882./5. Hrvatska: knjiga za godinu 1881. napisala i izdala ju hrvatska mladost Stranke prava

izbornom kotaru s biralištem u Delnicama jednoglasno pobijedio s 148 glasova.¹⁴⁰ Dobio glasove općinskih načelnika: fužinskog, mrkopaljskog, vrbovskog i onog u Skradu, te glas mrkopaljskog bilježnika. Za njega su glasovali župnici: Josip Škrobonja, Franjo Pauličić, Andre Švrljuga i Miroslav Turk. Ostali načelnici i bilježnici ili nisu izišli na izbore ili su se suzdržali od glasovanja.¹⁴¹

U Krasici je jednoglasno izabran Ante Starčević. Iako je izgubio u Novom, Barčić je pomoću Ante Starčevića izabran u Krasici. Naime Starčević je dobio izbore i u Bakru sa 69 glasova prema 51 glas za narodnjaka Bartola Zmajića, stoga je mogao prepustiti svoju kandidaturu u Krasici Barčiću. Za Barčića su glasovali svećenici i pomorci koji su bili nepotkupljivi. Njegov mandat je potvrđen u sabornici u ožujku 1882.¹⁴² Prema pisanju Slobode izbori u Novom su bili obilježeni manipulacijama režimske stranke koja je oduzimala pravo glasa i silom dovodila birače na glasovanje. Izabran je kandidat Narodne stranke Ivan Vončina s do deset glasova prednosti.

Uz Ličko-krbavsku županiju isticala se i Varaždinska županija po broju birača koji bi glasali za Stranku prava. Narodna stranka je s pravom bila zabrinuta da će njezin kandidat Petar Horvat izgubiti izbore jer nije ništa učinio za svoj narod u prošlom saborskom zasjedanju. Protukandidat u Zlataru bio je Gjuro Rukavina koji je razliku od prijašnjih izbora ostvario pobjedu. U Krapinskoj-topličkoj podžupaniji s biralištem u Klanjcu pravaši su predložili kandidata posjednika Ferdu Sladovića, a njegovu kandidaturu je podržala i Neodvisna narodna stranka. Netrpeljivost između pristaša kandidata Stranke prava i pristaša protukandidata Tita Babića kulminirala je napadom kamenjem na Babićeve birače. Biračka mjesta u Zagorju je čak čuvala i vojska. Ferdo Sladović nije se aktivno uključio u predizbornu promidžbu, a *Sloboda* je naglašavala da je Babić ostvario pobjedu nasiljem i bezakonjem. Dobio je 101 glas, a Sladović 64.¹⁴³

Na birače se utjecalo pritiscima i ucjenama i u izbornom kotaru Đurmanec s biračkim mjestom u Krapini gdje su se suprostavili kandidat Stranke prava Ivan Radić i grof Janko Vojkffy. Primjerice, seljak Mijo Kozina je želio glasati za pravaškog kandidata, ali su mu prijetili zatvorom pa je na kraju ipak glasovao za vladinog

¹⁴⁰ Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, 134.

¹⁴¹ Isto, 136.

¹⁴² Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000.*, *Drugi svezak: 1868. – 1918.*, 203.

¹⁴³ Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, 142.

kandidata Vojkffya. Neki su ostali dosljedni pravaškom kandidatu uz cijenu zatvaranja. Takav primjer je Pavao Škrnjug koji je doveden iz zatvora, no ipak glasovao za Radića i time izgubio slobodu. Radić nije smio doći na biralište jer je izdan nalog za njegovim uhićenjem. Na izborima je pobijedio grof Vojkffy s 42 glasa, a Radić je dobio 25.¹⁴⁴ Izbore je izgubio na sličan način i pravaš Gjuro Planić u izbornom kotaru sa biralištem u Pregradi. Pravaši su u mjestima gdje nisu imali šanse pozvali svoje birače da glasaju za kandidate Neodvisne narodne stranke. Ista stvar je i sa glasačima Neovisne narodne stranke, a uglavnom se to poštovalo, osim u Pregradi gdje je došlo do rasipanja glasova. Stranka prava u Varaždinskoj županiji uspjela je pobijediti, osim u Zlatarskom kotaru, samo u izbornom kotaru s biralištem u Sv. Križu. Dragutin pl. Pisačić dobio je 69, a Ivan pl. Kukuljević 49.¹⁴⁵

Grga Tuškan je 1881. bio kandidat Stranke prava u Sisku gdje je imao odvjetnički kancelariju od 1877. Protukandidat mu je bio trgovac Vaso Kotur. Budući da je Tuškan imao podršku samo od strane obrtnika, izgubio je izbore dobivši 29 glasova, a Kotur 161 glas, međutim je odustao od zastupništva te je izabran trgovac Nikola Šipuš.¹⁴⁶ Kandidat Stranke prava u trećem zagrebačkom kotaru s biralištem u Jastrebarskom je bio župnik plešivički Stjepan Kućas koji se zalagao za manje općine te kvalitetne pučke škole za obrazovanje budućih generacija. Smatrao je da je stalni nedostatak novca kočnica zamahu gospodarstva te da bi trebalo osnivati tzv. „pučke predujmovnice“ gdje bi narod mogao posuditi novac uz male kamate. Kućas se zalaže da se osnuju obrtničke škole jer samo obrazovani obrtnici mogu biti konkurentni na tržištu. David Starčević je podržao kandidaturu Kućasa, međutim je on odustao od kandidature u korist kandidata Neodvisne narodne stranke kako bi spriječio rasipanje glasova. Obzor je pišući o ovom Kućasovom postupku zaključio da je Stranka prava pokazala volju za međustranačkom suradnjom. Kandidat Neodvisne narodne stranke Gjuro Kamenar pobijedio je sa 178 naspram 104 glasa.¹⁴⁷ Zagrebački odvjetnik Mijo Tkalčić je bio pravaški kandidat u Virovitici. Prema pisanju *Slobode*, žene su utjecale na svoje muževe da glasaju za Tkalčića koji je i dobio izbore sa 161 glasom naspram

¹⁴⁴ Isto, 140.

¹⁴⁵ Isto, 145. .

¹⁴⁶ Isto, 137.

¹⁴⁷ Isto, 147.

112 glasova za prof. Armina Pavića. U izbornom kotaru sa biralištem u Garešnici je pobijedio pravaš Pavao Brantner sa 10 glasova više od narodnjaka Vase Pucarina.¹⁴⁸

Na ovim izborima Stranka prava je osvojila 9 mandata, Narodna stranka 49, Neodvisna narodna stranka 14, Srpska neodvisna stranka 2 mandata, a u Sabor je ušao jedan neovisni kandidat. U *Narodnim novinama* među svim ostalim imenovanim zastupnicima navedeni su i zastupnici Stranke prava: Pavao Brantner, Fran Folnegović, Dragutin Pisačić, Gjuro Rukavina, Ante Starčević, David Starčević, Mijo Tkalčić, Andrija Valušnik.¹⁴⁹ Ovi izbori su bili obilježeni ograničavanjem slobode tiska, vojskom na biralištima, prijetnjama opozicijskim pristašama. Zagrebački nadbiskup Mihalović je naređivao svome svećenstvu da glasa za Narodnu stranku, a nakon izbora je zabranjivao svojim svećenicima da napuste župu kako bi ih onemogućio u saborskim zasjedanjima. Bio je u stalnom kontaktu s banom Pejačevićem te mu dojavljivao opozicijski orijentirane svećenike kojima se prijetilo premještanjima. Cenzura tiska je bila na vrhuncu u predizborno vrijeme. Unatoč pokušajima zabrane svećenici su ipak sudjelovali u radu sabora.¹⁵⁰ Ivan Radić i Fran Folnegović su smijenjeni s položaja sudaca jer su podržavali Stranku prava. Ban Pejačević je krenuo u obračun sa šest pravaških odvjetnika koji su potpisali proglas Stranke prava pokrećući disciplinske postupke.¹⁵¹ Neodvisna narodna stranka i Stranka prava na ovim izborima nisu odredile smjernice za međusobnu suradnju.

3.7. Novi saborski sastav i njegova aktivnost

Saborsko zasjedanje je započelo 27. rujna 1881. pod predsjedavanjem dobnog predsjednika Ljudevita Vukotinovića, a na drugoj, konstituirajućoj sjednici 29. rujna za predsjednika je bio izabran Nikola Krestić, te je konstituirano 11 saborskih odbora.¹⁵² Na četvrtoj sjednici 30. rujna je bio konstituiran Odbor za adresu te su izabrani zastupnici koji će sudjelovati u radu zajedničkog Hrvatsko-ugarskog sabora. U saborskoj periodu 1881.-1884. svojim govorima isticali su se zastupnici oporbe, kako pravaši, tako i neodvišnjaci. Zastupnici Neodvisne narodne stranke su odlučno

¹⁴⁸ Isto, 149.

¹⁴⁹ Posliedak izborah za sabor“, *Narodne novine*, 19. IX. 1881., br. 213.

¹⁵⁰ Turkalj, Jasna. „Prilog istraživanju pravaškog pokreta 1880-ih“, 37.

¹⁵¹ Isto, 39.

¹⁵² Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000., Drugi svezak: 1868. – 1918.*, 196.

kritizirali vladu i saborsku većinu Narodne stranke, no za razliku od zastupnika Stranke prava rješenje su tražili u okviru Nagodbe.

Prijedlog saborske adrese koju je sastavio Odbor za adresu u kojem su većinom bili zastupnici Narodne stranke pročitao je na 7. saborskoj sjednici. Tekst adrese je bio u formalnom tonu te nije predlagao rješavanje hrvatskog pitanja. Matija Mrazović, član Neodvisne narodne stranke je sastavio vlastiti prijedlog adrese iako je i sam bio u spomenutom odboru. Mrazović je naglasio kako je želja svih opozicijskih stranaka da Rijeka ostane u Hrvatskoj, te je izražavao žaljenje što Dalmacija nije pripojena Hrvatskoj. Prozvao je Zemaljsku vladu koja je omogućila povrede građanskih sloboda tijekom prethodnih izbora.

Zastupnici Stranke prava su bili vrlo aktivni u sabornici. Gjuro Rukavina se odlučno protivio adresi vladajućih, smatrao je da jedino Stranka prava može spriječiti propadanje Hrvatske. Jovan Živković, predstojnik Odbora za unutarnje poslove u Zemaljskoj vladi je odgovorio na interpelaciju koju je postavio Ante Starčević o tome zašto Rijeka nije poslala zastupnike u sabor.¹⁵³ Naime, Jovan Živković je kazao da u Rijeci nije bilo odziva na poziv vlade da organizira izbore. Starčeviću je taj odgovor poslužio da optuži bana da nema utjecaja na provođenje Nagodbe, te da ni kruna ne izvršava svoje dužnosti provođenja zakonskih odluka. David Starčević je izražavao negodovanje zbog kršenja Nagodbe u jezičnom pitanju i zbog načina utjerivanja poreza od osiromašenog naroda. Fran Folnegović je kritizirao Narodnu stranku, posebice Jovana Živkovića jer mu je „ugarska državna ideja svetinja u Hrvatskoj“, a pravaške zastupnike kategorizira „petljancima, proleterima, i nihilistima“.¹⁵⁴

Zastupnici Neodvisne narodne stranke odlučno su zastupali svoje stavove o potrebi odupiranja mađarskim povredama Nagodbe. Kosto Vojnović je protestirao protiv adrese vladajućih jer se nije spominjalo pitanje Rijeke, Dalmacije, a ni Bosne. U svome obraćanju Saboru ukazuje na probleme koji tište sve hrvatske zastupnike koji žele braniti pravo, bez obzira na stranačku opredijeljenost. Vojnović je želio da se u adresi kralju nabroje povrede Nagodbe poput uvođenja mađarskog jezika u zajedničke urede, vremenski i prostorno neprikladna izgradnja željeznica, izvlačenje novca iz Hrvatske, neinvestiranje u Hrvatsku, ulaganje u riječku luku od koje imaju interesa, a

¹⁵³ Isto, 198.

¹⁵⁴ Isto, 200.

ostale luke zanemaruju. Vojnović je zamjerao vladi što je na mjesto vrhovnog ravnatelja financijske službe Hrvatske i Slavonije Ivana Bartolovića postavljen Mađar Antal David.

Adresa Odbora koju je Vojnović nazivao *kaplja čemera* je usvojena u listopadu 1881.¹⁵⁵ Kako bi se obračunao s političkim protivnicima ban Pejačević je suspendirao sveučilišne profesore Vojnovića i Frana Vrbanića. U njihovu obranu je ustao Strossmayer. Vrbanić se odrekao zastupničkog mandata i vraćen je na Sveučilište, međutim Vojnović se odupirao kako bi zadržao autoritet kod mladeži te je zadržao svoj mandat.

Sljedeće saborsko zasjedanje je počelo tek u ožujku 1882., jer je u međuvremenu zasjedao zajednički Hrvatsko-ugarski sabor. Na dnevnom redu je bila rasprava o zemaljskom proračunu kada je uslijedilo niz kritika opozicijskih zastupnika na račun vlade. Član Neodvisne narodne stranke Gjuro Kamenar je naglasio u Saboru da Mađari očekuju od Hrvata da poštuju Nagodbu iako je sami ne poštuju. Kritizirao je Vladu koja zastupnicima uskraćuje pravo na informacije o gospodarskim pitanjima zemlje, te što Mađari izgrađuju željeznice kako bi se sva trgovinu iz Hrvatske preusmjerili u Ugarsku, ne radi se regulaciji rijeka i zaštiti od poplava, te propadaju luke u Senju, Kraljevici i Bakru jer je Mađarima od interesa jedino riječka luka. Neodvišnjak Josip Zorić je kritizirao financijsku nagodbu te je zagovarao financijsku samostalnost Hrvatske jer Mađari iskorištavaju hrvatske resurse gradeći željeznice, a preusmjeravaju željeznički promet prema Ugarskoj, hrvatskim novcem je raspolagala Ugarska za vlastite interese. Vojnović se u svojim govorima nastojao držati pitanja koja su bitna za svakodnevni život i napredovanje umjesto da se upušta u stranačko sučeljavanje. Smatrao je da bi novi ključ financijske nagodbe trebao biti da Hrvatska 55% od svojih prihoda dobije za potrebe hrvatske zemaljske autonomije, a 45% za zajedničke poslove, te da je neophodno provesti sjedinjenje krajiškog područja te stalno poticati pitanje sjedinjenja Dalmacije, kao i pitanje Rijeke koja se ne može izdvajati iz hrvatskog teritorijalnog i upravnog sklopa.¹⁵⁶ Pitanje riječkog provizorija stalno se nametalo hrvatskim oporbenjacima budući da Mađari nisu pristajali ni na kakve daljnje pregovore s Hrvatskom o statusu Rijeke, jer su smatrali da su postigli što su htjeli, Rijeka je pod formom provizorija bila u njihovim rukama. To je dakako boljelo

¹⁵⁵ Isto, 201.

¹⁵⁶ Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000., Drugi svezak: 1868. – 1918.*, 208.

hrvatske oporbenjake, koji su se smatrali savješću i glasom hrvatskog naroda te je Vojnović odlučno podržao svoga stranačkog kolegu Franju Poljaka da Rijeka ne pripada Mađarima ni po narodnim ni po povijesnim pravima.

Jovan Živković, predstojnik Odjela za unutarnje poslove u Zemaljskoj vladi koji je imao i funkciju podbana, obrušio se na Stranku prava jer nije priznavala Nagodbu, te je prilikom svojih govora bio vrlo često uzvicima prekidan od strane pravaša. Ante Starčević se osvrnuo na disciplinski postupak koji je pokrenut protiv odvjetnika koji su potpisali proglas Stranke prava, objavljen u *Slobodi* koja je zaplijenjena. Starčević je smatrao potpuno neprihvatljivom i nezakonitim njihovo kažnjavanje sa zabranom odvjetničke prakse na 6 mjeseci. Na nezakonitosti se žalio i Erazmo Barčić i to u svezi situacije u Rijeci gdje Ugarska vlada zaobilazi odluke hrvatskog sabora i bana te je postavio upit Zemaljskoj vladi i banu zbog čega se to dopušta. Fran Folnegović je u svome izlaganju je kazao da se o riječkom pitanju ne smije pisati jer se sustavno guši tisak i slobode govora, a Stranka prava je najviše na udaru vladajuće stranke. Folnegović je naglasio da se Stranka prava konstantno proziva kao prevratnička zbog Rakovice, što on odlučno demantira. Istaknuo da bi Stranka prava imala više zastupnika da postoji opće pravo glasa i da nema cenzure. Erazmo Barčić je svoje ogorčenje izrazio u govoru u listopadu 1882. kada je kazao kako su nakon Nagodbe 1868. Hrvati postali „Ungro-Hrvati“.¹⁵⁷ Zastupnik Stranke prava, Mijo Tkalčić se u svome obraćanju zastupnicima osvrnuo na enormne poreze u Hrvatskoj koje određuju i utjeruju Mađari. Smatrao je da je narod poreze doživljavao kao deračine.¹⁵⁸ U debati o riječkom pitanju istaknula su se još dva zastupnika Stranke prava: Gjuro Rukavina i David Starčević. Rukavina je smatrao da je Rijeka „otrgnuta od Hrvatske“¹⁵⁹ zbog politike popuštanja u okviru nagodbenog sustava. Podržao ga je D. Starčević koji je prozvao zastupnike Narodne stranke izdajicama jer nisu reagirali na nezakonite postupke prisvajanja Rijeke od strane Mađarske.

Pravaški zastupnici su ponekad koristili povišene tonove i oštre izraze, a Vlada je nalazila da su posebno govori D. Starčevića neprimjereni, te je stoga na sjednici 25. listopada 1882. predložila izmjenu čl. 41. saborskog Poslovnika. Na taj način bi se ograničilo vrijeme izlaganja te bi ova izmjena omogućila isključivanje pojedinih

¹⁵⁷ Perić, *Politička oporba u Banskoj Hrvatskoj 1880. – 1903.*, 49.

¹⁵⁸ Isto, 210.

¹⁵⁹ Isto, 211.

zastupnika. Zastupnici oporbe su zauzeli jedinstven stav protivljenja izmjeni spomenutoga članka.

Pravaški tisak je bio u usponu, neki listovi su se satikom suprostavljali mađarskoj hegemoniji, primjerice *Vragoljan*, pravaški satirični list koji je počeo izlaziti 1. srpnja 1881. u Bakru. Njegov je vlasnik, izdavač i urednik bio Rudolf Desselbrunner do svibnja 1886.¹⁶⁰ U duhu satire, list piše o nepovoljnim društveno-političkim prilikama te o ljudskim manama. U listu se podupiru izvorne pravaške ideje o samostalnoj Hrvatskoj, stoga je izložen zapljenama, novčanim globama te sudskim progonima. U broju 2. od 15. siječnja 1882. se u članku pod naslovom „Poslovice knjige narodnjačke mudrosti“, opisuje narodnjake kao „kruhoborce“ koji „goje svoje tielo, napose trbuh“, koji su vjerni „narodnjačkom toru“ i koji glasuju „po volji Ištvanovoj“.¹⁶¹ U broju 3. od 1. veljače 1882. je slijedio nastavak spomenutog članka u kojem se narodnjake opisuje kao osobe koje poštuju „svemogućeg Ištvana“ aludirajući na Mađare, osobe koje „ljube Majku Hungariju iz sveg srca i želudca svoga“, osobe koje govore samo mađarski ili njemački i koje studiraju u Grazu ili Pešti jer u Zagrebu mogu doći u dodir sa „stekliškom kugom“. U ovome broju se piše o zapljenama *Slobode* jer je to „pakleni list“ što ga izdaje sam „sušački lucifer“ protiv „Hungarije i Germanije.“¹⁶²

Pravaški satirički list *Vragoljan o riječkoj krpici* piše kao o tankom geografskom zidu koji Rijeku odijeljuje od svoje duše i majke Hrvatske.¹⁶³ U pravaškim novinama *Hrvatska vila* također se osvrću na pitanje Rijeke. Luka se opisuje kao prometno i živahno mjesto odakle tračnice vode do kolodvora kako bi se ubrzala otprema robe. Autor članka s divljenjem piše o ostalom dijelu Rijeke.¹⁶⁴

Zadnja sjednica bila je 10. studenog 1882., a sljedeća je održana tek za trinaest mjeseci.

3.8. Narodni pokret 1883. i početak Khuenove vladavine

Kršenjem odredbi Nagodbe, mađarska vlada je stalno suzbijala hrvatsku autonomiju i vršila pritiske na hrvatske ustavne činitelje te je upravo privredna i

¹⁶⁰ Podaci o *Vragoljanu* i digitalizirana godišta dostupni su na portalu Stare hrvatske novine: <http://dnc.nsk.hr/Newspapers/LibraryTitle.aspx?id=b5e9f095-5308-4aa3-8c00-5600b384022f>

¹⁶¹ „Poslovice knjige narodnjačke mudrosti“, *Vragoljan*, Bakar, 15. I. 1882., br. 2.

¹⁶² „Poslovice knjige narodnjačke mudrosti“, *Vragoljan*, Bakar, 1. II. 1882., br. 3.

¹⁶³ „Konverzationleksikon naših narodnjaka“, *Vragoljan*, Bakar, 1. VII. 1882., br. 13.

¹⁶⁴ „Rieka“, *Hrvatska vila*, Sušak, 1. I. 1882., br. 1.

nacionalna politika mađarske vlade dovela do Narodnog pokreta 1883. i do jačanja Stranke prava. Početkom kolovoza 1883. financijski ravnatelj Antal David je dopustio protuzakonito skidanje grbova s hrvatskim natpisima, a postavljanje dvojezičnih na zgradu zagrebačkog financijskog ravnateljstva, što je bio povod za gradske nemire u kojima su, prema pisanju *Slobode*, sudjelovali i pravaši. Do kraja kolovoza nemiri su se proširili i među seljaštvom, te je zbog tih događaja Franjo Josip I. privremeno obustavio ustavno vladanje i za komesara postavio austrijskog generala Hermanna Ramberga. Ugarski sabor je pozdravio uvođenje komesarijata i Tiszinu samovolju.¹⁶⁵ Od početka Hrvatsko-ugarske nagodbe Mađari su kršili odredbu da je hrvatski službeni jezik u Slavoniji i Hrvatskoj, te je mađarski jezik bio službeni u prometu kao što su željeznički, poštanski i telegrafski. U Ugarskom saboru je ministar financija Szapary opravdavao kršenje nagodbe pravnim apsurdom da u nagodbi ne piše da se mađarski jezik ne smije koristiti.¹⁶⁶

O aktivnostima Tisze i Szaparya kojima su nesmiljeno utjerivali porezna dugovanja piše *Bič* da bi Tisza trebao okupiti sve svoje ovrhovitelje koji će pronaći svaku kuću i kolibu kako bi utjerali porez.¹⁶⁷ Seljaci su bili na rubu egzistencije zbog poreznog sustava što je uz nezadovoljstvo političkih struktura dovelo do protumađarskog narodnog pokreta. Kada je pod okriljem noći između 6. i 7. kolovoza došlo do postavljanja dvojezičnih natpisa na zagrebačko financijsko ravnateljstvo, došlo je do prosvjeda u kojima su u skidanju dvojezičnih ploča sudjelovali svi slojevi društva, a nemiri su se proširili i među seljaštvom. Seljaci su u postavljanju tih grbova naslućivali ekstremne poreze koji su do tada skupljani na brutalan način, te su provođene neopravdane pljenidbe u kojima se seljaku oduzimala stoka.¹⁶⁸ Težak položaj seljaštva je bio dodatno otežan niskim cijenama žita te prodiranjem stranog kapitala što je dovelo do raspadanja zadruga. Seljaci su kao uzrok nemira navodili: plaćanje drvarine, takse za ispašu, šumske globe i zabrane sadnje duhana.¹⁶⁹ *Pozor* i *Sloboda* su podržavali demonstracije. Pejačević je dao ostavku jer nije želio da se dvojezični grbovi štite vojskom. Ramberg je osigurao postavljanje nezakonitih grbova. Iako je 31 zastupnik

¹⁶⁵ Gross, *Izvorno pravaštvo*, 407.

¹⁶⁶ Isto, 409.

¹⁶⁷ „Tko je najsposobniji za bana?“, *Bič*, Zagreb, 15. XI. 1883., br. 2.

¹⁶⁸ Pavličević, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, 14.

¹⁶⁹ Isto, 47.

Narodne stranke osudio nezakonite postupke financijskih oblasti, uzmaknuli su pred Tiszom i pristali da se hrvatsko-ugarski grbovi zamijene *nijemim*, onima bez natpisa.

U *Vragoljanu*, u rubrici „Vragoljanova telegrafska torba“ nijemi grbovi se opisuju grbovi „kao da su osuđeni bez ikakova milosrđa i pomilovanja.“¹⁷⁰ U svojim izjavama Starčević je osuđivao političku akciju poput nemira čije posljedice zabrinjavaju. Starčević je isticao da je uzrok nemira u bezakonju koje je narod potaknulo na pobunu. Folnegović odbacuje optužbe da je pravaška agitacija potaknula nemire jer se narod nije digao na pobunu „uslijed naših riječih, nego uslijed vaših djelah“.¹⁷¹

Starčević je pretpostavljao da je Beč namjerno potaknuo Mađare da postave dvojezične grbove kako bi iskoristio nemire u Hrvatskoj protiv Mađara. Nije smatrao da je pravi trenutak da se Stranka prava postavi na čelo narodnog pokreta jer je želio čekati vrijeme da unutrašnje poteškoće Austro-Ugarske i položaj na Balkanu dovedu do rješavanja hrvatskog pitanja. Folnegović je, međutim samoinicijativno tražio izlaz za smirivanje nemira u suradnji s narodnjacima jer je predviđao teške posljedice u smislu ukidanja ustava.¹⁷² Naime 33 zastupnika Narodne stranke su protestirali zbog kršenja Nagodbe dvojezičnim grbovima, međutim su suradnju uvjetovali prihvaćenjem Nagodbe. Ante Starčević odbija suradnju s narodnjacima te osuđuje Folnegovićevu samoinicijativu. Ovakve nekoodinirane aktivnosti predstavnika Stranke prava nisu izolirane te su slabile stranku.

Već u početku Rambergova komesarijata neodvišnjaci se približavaju bečkim protumađarskim krugovima, ali i pokazuju tenzije suradnje s pravašima, no u svome odnosu prema pravašima su oprezni zbog mađarskih i austrijskih optužbi Stranke prava kao *veleizdajničke*.¹⁷³ Strossmayer i Rački u listopadu 1883. program Neodvisne narodne stranke pokušavaju približiti programu Stranke prava. Iz prepiske Strossmayer-Rački se isčitava da su spremni na slogu sa Strankom prava što je Strossmayer naveo u 4 točke; financijska i unutarnja uprava bi se trebala prenijeti na hrvatski sabor i vladu te gospodarska pitanja bi se trebala riješiti u korist hrvatskog gospodarstva, vlada bi trebala postati istinski parlamentarna, rješenje riječkog pitanja u smislu da sudovi budu hrvatski i slanje riječkih zastupnik u Hrvatski sabor, te zahtjev

¹⁷⁰ „Vragoljanova telegrafska torba“, Vragoljan, Bakar, 1. X. 1883., br. 19.

¹⁷¹ Pavličević, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, 14.

¹⁷² Gross, Mirjana. „Osnovni problemi pravaške politike 1878.-87.“, 69.

¹⁷³ Isto, 72.

za sjedinjenjem s Dalmacijom.¹⁷⁴ Strossmayer je smatrao da je Folnegović umjereni političar, sposoban provesti ovaj sporazum, međutim Rački je smatrao da je utjecaj Ante Starčevića prevelik da bi do sporazuma došlo. Predlagao je da opozicija svoj program o reviziji Nagodbe proširi da "između Hrvatske i Ugarske osim zajedničke krune i zajedništva naspram Austriji, ne može biti ni jedne druge državopravne veze niti u zakonarstvu niti u upravi."¹⁷⁵

Komesar Ramberg je djelomice odgovarao i mađarskom i hrvatskom puku jer je uklonio mnoge zloporabe mađarskih i hrvatskih organa te ga je stoga mađarska vlada 1. prosinca 1883. zamijenila i za bana je postavila Karolya Khuena Hedervarya koji je provodio nasilje, teror i nove zakone te je povećavao poreze koji su za seljaštvo bili neizdrživi. O generalu Rambergu se povoljno izrazio i pravaški tisak. Tako je u časopisu *Bič* bila objavljena pjesma „U slavu austrijskom generalu“ u kojoj se Ramberga opisuje kao stranca koji je za hrvatski narod imao ponešto razumijevanja, za razliku od narodnjaka „koj je samo onda sretan kad je torba natrpana.“ Kao autor ove pjesme se navodi Stekliško Pravaš.¹⁷⁶

Pravaško glasilo *Sloboda* je od 2. siječnja 1884. počela izlaziti dnevno te je uredništvo preseljeno u Zagreb. Folnegović je bio novi glavni urednik koji je u prvome broju naglasio da će podržavati Starčevićeve ideje o neovisnoj hrvatskoj državi te da sve stranke trebaju zajedno raditi na dobrobiti naroda.¹⁷⁷

4. Doba Hedervarya

U prosincu 1883. Khuen Hedervary koji je imenovan banom i povjerenikom za Krajinu. Khuen je uništavao opoziciju, provodio mađarizaciju i vršio represiju. Pravaški tisak je reagirao na novog bana te tako u časopisu *Bič* se izruguju narodnjacima koji "čvrsto stoje kraj korita"¹⁷⁸ i koji će podržati novoga bana jer su uvijek vladajući i upravo stoga što ne znaju kako će novi ban vladati. Iako je Stranka prava protiv političke akcije, Starčevićevi govori u Saboru vjerojatno su poticali pristalice da nasiljem odgovore na

¹⁷⁴ Perić, *Politička oporba u Banskoj Hrvatskoj 1880. – 1903.*, 50.

¹⁷⁵ Na istom mj.

¹⁷⁶ „U slavu austrijskom generalu“, *Bič*, Zagreb, 15. XII 1883., br. 4.

¹⁷⁷ Gross, *Izvorno pravaštvo*, 460.

¹⁷⁸ „Novi uvodni članak Miška Tovića“, *Bič*, Zagreb, 15. XII. 1883., br. 4.

pritisak "Austro-Magjarie".¹⁷⁹ Dvojezični grbovi su bili povod, a uzrok nemira treba tražiti, kako se izrazio neodvišnjak Kosto Vojnović u saborskoj raspravi od 14. siječnja 1884., "u razvraćenosti nagodbenog sustava".¹⁸⁰

Pravašima su prijetili progoni kao i nakon Rakovice. Cilj Khuenove vladavine je bio da se osiguraju mađarski interesi, uguši narodni pokret, te je u prosincu 1883. sazvan sabor na kojem je pročitano kraljevsko rješenje o imenovanju za bana i povjerenika za Krajinu. Na tome saboru su prvi put sudjelovali krajiški zastupnici koji su izabrani na izborima u travnju 1883. Bili su pozdravljeni od predsjednika sabora Krestića, a u njihovo ime se, prigodnim govorom saborskim zastupnicima obratio Ivan Kukuljević koji je za zastupnika bio izabran na krajiškom području u ogulinskom izbornom kotaru. Naglasio je da su Krajišnici 300 godina prolijevali krv za civilizaciju, kršćanstvo, Monarhiju i svoju domovinu te da su spremni i u sabornici braniti narodnu slobodu.¹⁸¹

Pravaši su odmah na prvoj sjednici svojim istupima dali do znanja da se s njima treba i mora računati, primjerice Đuro Rukavina se protivio odlasku deputacije po bana kako je bio običaj.¹⁸² Već na prvoj sjednici Kosta Vojnović je predložio da se u dnevni red uvrsti izbor 11 zastupnika u odbor koji bi ispitivao povrede ustava uvođenjem komesarijata 4. rujna 1883. Pravaški zastupnici nisu priznavali Nagodbu te stoga nisu potpisali spomenuti prijedlog. Hedervary se poslužio lukavstvom mijenjajući dnevni red. Naime, izvještaj odbora jedanaestorice, koji je ispitivao povrede ustava kraljevim uvođenjem komesarijata te Tiszinin izjavama da ima pravo ukinuti ustav kad hoće, pomaknut je s dnevnog reda, nakon rasprave o indemnitetu, odobrenju vladi da može raspolagati šest mjeseci novčanim sredstvima dok se ne sastavi budžet.¹⁸³

Narodnjaci su bezuvjetno provodili Khuenov naum da slomi opoziciju, tako su u prosincu 1883. Davidu Starčeviću i Franji Pilepiću izrečene kazne isključenja sa osam sjednica. Oporbeni zastupnici su bili prekidani u govoru, oduzimala im se riječ. David Starčević je govorio da su Hrvati pobijedili Mađare 1848., ali su zauzvrat dobili germanizaciju. David Starčević je čvrsto vjerovao da se tuđa vlast može se otkloniti samo ako narod ima svoga vlastitog kralja.¹⁸⁴ Kad se vratio u sabornicu opet je

¹⁷⁹ Gross, *Izvorno pravaštvo*, 410.

¹⁸⁰ Isto, 409.

¹⁸¹ Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000., Drugi svezak: 1868. – 1918.*, 237.

¹⁸² Isto, 238.

¹⁸³ Gross, *Izvorno pravaštvo*, 415.

¹⁸⁴ Isto, 421.

izazivao buku, galerija je ispražnjena, a David Starčević je opet dobio isključenje sa sjednica. U konačnici je postavljena naoružana straža jer su se nemiri proširili iz sabornice na ulice. Vojnović je negodovao zbog oružnika u zgradi sabora i ispred te ih je Predsjednika Sabora povukao.¹⁸⁵

U siječnju 1884. na dnevni red je već došla rasprava o indempnitetu koju je ban Hedervary predložio Saboru u prosincu 1883. Neodvišnjak Josip Zorić je izrazio nepovjerenje u bana Khuena jer je tuđinac, smatrao je da je banu Mažuraniću nedostajala podrška u Hrvatskoj te je stoga bio zamijenjen Pejačevićem koji nije učinio nikakav boljitak za narod niti za jačanje ustavnih sloboda, već upravo suprotno. Također se Zorić osvrnuo na postavljanje Mađara Antala Davida na čelo ravnatelja financija u Hrvatskoj. Kazao je da je nakon 15 godina Nagodbe došlo do propadanja seljaštva koje se našlo u bezizlaznoj situaciji zbog dugova i neplaćenih poreza. Pravaš Grga Tuškan je kritizirao Vladu koja nije zaslužila povjerenje naroda jer Mađari drže Hrvatsku potlačenom. Kazao da je politika krajiškog naroda „mrzi Mađara, a preziri Nijemca“.¹⁸⁶ Njegov stranački kolega Mijo Tkalčić se također pridružio kritikama Zemaljske vlade zbog velikih troškova za vojsku kojom se štiti Monarhija. Jedan od najduljih govora tijekom siječnja 1884. je održao pravaški krajiški zastupnik izbornog kotara Brinje, Milan Pavlović. Izrazi je svoje veliko razočarenje narodnjačkom većinom koja nema „niti iskre slobodne volje, niti mrvice otačbeništva“.¹⁸⁷ Pavlović je izjavio da će glasovati protiv zakona o idempnitetu jer ban Hrvatima sasvim nepoznat. Pavlović je opisivao teško stanje naroda posebice nepravde pri utjerivanju poreza. Naveo je primjere oštećivanja seljaka koji nisu mogli platiti porez pa im je zapljenjivana stoka i prodaje iste za puno manju cijenu od realne vrijednosti. Osvrnuo je i na izbore u travnju 1883. kada su birače zastrašivali, privodili pa i zatvarali. Upozorio je da mađari iskorištavaju hrvatska dobra primjerice sijeku ogulinske šume, a općina ne dobiva nikakvu naknadu.¹⁸⁸ Pravaški zastupnici su bili vrlo aktivni na ovom saborskom zasjedanju i u raspravi o idempnitetu: David Starčević, Fran Folnegović, Franjo Pilepić. No, usprkos tome zakon o idempnitetu je izglasan sa 69 glasova naspram 25.¹⁸⁹

¹⁸⁵ Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000., Drugi svezak: 1868. – 1918.*, 241.

¹⁸⁶ Isto., 243.

¹⁸⁷ Isto., 244.

¹⁸⁸ Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000., Drugi svezak: 1868. – 1918.*, 246.

¹⁸⁹ Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000., Drugi svezak: 1868. – 1918.*, 250.

Nakon rasprave o idemnitetu slijedila je rasprava o izvještaju saborskog odbora jedanaestorice. U izvještaju odbora su se naglašavali protuustavno i protuzakonito uvođenje komesarijata od 4. rujna do 1. prosinca 1883., te su se analizirale i ostale povrede Nagodbe, posebice financijske odredbe na štetu Hrvatske.¹⁹⁰ Kako je bio nezadovoljan spomenutim izvještajem neodvišnjak Kosta Vojnović je sastavio novu protestnu adresu i tražio njeno razmatranje u Saboru. Adresu je predstavio kao novi program Neodvisne narodne stranka s kojim je ona nastupila samostalno u saboru 14. siječnja 1884. Budući da je program skretao prema trijalizmu izazvao je snažne kritike od strane režimske stranke o veleizdaji. U adresi se zahtijevala preinaka odnosa s Ugarskom na koje Hrvatska ima pravo zbog povreda Nagodbe te se tražilo sjedinjenje Dalmacije i Rijeke s Banskom Hrvatskom. Prema tome novom ugovoru bi kao „zajednički poslovi“ bili priznati samo oni koji su nužni za očuvanje Austro-Ugarske.¹⁹¹ U svome obraćanju zastupnicima Vojnović je osudio zabranu uvida, hrvatskim ustavnim činiteljima u 45% prihoda koje Hrvatska dobiva za autonomne poslove. Pozvao je Stranku prava da glasuje za njegov program. Kazao je da vjeruje da je Stranka prava lojalna kralju te da ima plemenite ciljeve, no kako je kazao pravaši nikad nisu predlagali sredstva. Vojnićeve adresa imala je veliko značenje i za neodvišnjake i pravaše jer je po svojim načelima bila neposredna prethodnica zajedničkog programa neodvišnjaka i pravaša od 1894., međutim 1884. Stranka prava nije bila spremna odbaciti Starčevićeva temeljna načela o samostalnoj hrvatskoj državi povezanoj s ostalim zemljama Monarhije samo personalnom unijom. Ipak, Folnegovićeve struja već tada ukazuje na pravac koji će Stranku prava dovesti u okvir Monarhije i postaviti na dnevni red rješavanje hrvatskog pitanja uz pomoć vrhova Monarhije, a ne pomoću konstelacije vanjskih sila.¹⁹²

Iako pravaši nisu sudjelovali u raspravi o navedenom prijedlogu izvještaja i protuprijedlozima, jer nisu ni priznavali Nagodbu koju je kako smatraju otkazao sam ministar predsjednik Tisza,, odabrali su Folnegovića da govori u ime Stranke prava. Folnegović je održao govor u starčevićanskom duhu iako je osobno bio blizak novom programu stranke prava i rješavanju hrvatskog pitanja u okviru Monarhije.¹⁹³

¹⁹⁰ Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000., Drugi svezak: 1868. – 1918.*, 250.

¹⁹¹ Gross, *Izvorno pravaštvo*, 416.

¹⁹² Gross, Mirjana. „Osnovni problemi pravaške politike 1878.-87.“, 75.

¹⁹³ Gross, *Izvorno pravaštvo*, 416.

Folnegović je u svome izlaganju u kojem je naglasio da Stranka prava želi "da se već jednom dokrajče opsjene i iluzije".¹⁹⁴ Izražavao je stav da se zastupnici Neodvisne narodne stranke trebaju prikloniti Stranci prava jer je vidljivo njihovo približavanje Stranci prava, a Vojnovićev prijedlog smatra nemogućim jer Hrvatska i Ugarska nisu ravnopravni partneri. Osvrnuo se na izjave Khuenova režimskog zagovornika Josipa Miškatovića koji je optuživao Stranku prava da je začetnica nemira među seljaštvom u narodnom pokretu, rekavši da je uzrok nemira Miškatovićeve "zlosretna družba".¹⁹⁵ Na Folnegovićev govor je reagirao neodvišnjak Mato Ivić pozivajući pravaše na slogu jer kako je kazao pravaška politika prosvjedovanja protiv nezakonitog stanja, negacije i čekanja rješenja izvana pridonosi propadanju naroda, a Neodvisna narodna stranka nastoji sustavno i ustavno djelovati.¹⁹⁶

Saborska rasprava je prekinuta u 20. siječnja 1884. kraljevim reskriptom, jer je izvještaj jedanaestorice kritizirao mađarsku vladu i ministra predsjednika Tiszu. Saborska rasprava se nastavila u lipnju 1884. kada je Svetoza Kušević preinačio izvještaj odbora, čime je on oduzeo smisao izvještaju, izostavljajući nabranje povreda Nagodbe te izostajanjem osude nezakonitih postupaka ministra predsjednika Tisze i Ugarskog sabora. Starčevićev stav je bio suzdržan, nije želio sudjelovati u kako je sam rekao "torovanju".¹⁹⁷ Budući da se za hrvatski narod nije moglo učiniti ništa dobro, bio je zadovoljan da se ne čini zlo. Vojnović je osudio postupak srpskog kluba i Kuševićev postupak ispravljanja izvještaja u interesu mađarske vlade i time odvojio Srbe od Hrvata u traženju zajedničkog rješenja samostalnosti Hrvatske.

Za taj ispravljeni izvještaj glasovali su samo pripadnici režimske Narodne stranke, a neodvišnjaci su napustili sabornicu.

U saboru su se tijekom srpnja 1884. vodile žestoke rasprave jer se počela provoditi sustavna suspenzija Mažuranićevih zakona koji su djelomice osigurali hrvatsku autonomiju. Naime, kako je tvrdio Starčević samovoljom vlade se na dnevnom redu našla zakonska osnova o privremenom ukidanju, najprije na tri pa na pet godina., čl.10. *Zakona o vlasti sudačkoj*.¹⁹⁸ Potpuno je ukinut *Zakon o stegovnom postupku protiv*

¹⁹⁴ Isto, 417.

¹⁹⁵ Isto, 424.

¹⁹⁶ Isto, 418.

¹⁹⁷ Isto, 425.

¹⁹⁸ *Temelji moderne Hrvatske*, 103.

*sudaca, njihovu premještanju i umirovljenju protiv njihove volje.*¹⁹⁹ Umjesto navedenih zakona uspostavljeni su apsolutistički patenti od 3. svibnja 1853. i 3. kolovoza 1854.²⁰⁰ Time je mađarska vlada ukinula neovisnost sudaca i osigurala strogi nadzor nad njihovom djelatnosti. Obustava zakona naišla je na veliki otpor jer se držalo da se vladi dopušta prevelik utjecaj na sudstvo, te da se time poremetila, za javni poredak važna, razlika između političke i sudbene vlasti.²⁰¹

Izgredi Davida Starčevića u sabornici su mu donijeli veliku popularnost u narodu, no neredi su poslužili Khuenu da uništi opoziciju. U saboru je posebno bilo bučno 26. kolovoza 1884. kada je David Starčević Sabor nazvao „sobom“, te mu je predsjednik Sabora Krestić oduzeo riječ te predložio njegovo isključenje na 6 sjednica. Nastala je buka, Krestić je neprekidno zvonio, no David Stračević je i dalje vikao ne birajući riječi i osuđujući predsjednika i vladajuću stranku da su narod pretvorili u „slugu magjarsku“ i „kožu im ogulili“ te da narod „mora ustanak dizati“. U toj buci je Davidu prišao unionist zastupnik barun Zmajić te ga je David, čini se, odgurnuo. U konačnici su Davida iz sabornice udaljili oružnici. Pravaši Tuškan i Tkalčić su također kažnjeni sa 6 sjednica. Već sljedećeg dana sabornicu su napustili svi zastupnici Stranke prava i Neodvisne narodne stranke.²⁰²

Sabor je raspušten 31. kolovoza 1884. kraljevim reskriptom u kojem Franjo Josip I koristi fraze o „njegovim otčinskim namjerama“ i o njegovom „otčinskom srdacu“ koje je Starčević iskoristio u svome sarkastičnim izričaju na račun kralja i njegove vlade.²⁰³

Do formiranja *umjerene opozicije* na hrvatskoj političkoj sceni nije došlo, a neodvišnjaci, Starčevića i njegov preveliki utjecaj na stranku smatraju krivcem za izostanak suradnje. Suradnja je bila moguća samo u dijelu osude nezakonitosti postupaka mađarske vlade. Stranka prava se razilazila s Neodvisnom narodnom strankom u stavovima oko pitanja o samostalnosti Hrvatske. Neodvišnjaci žele samostalnu Hrvatsku, no smatraju je iluzijom, te budućnost vide u okviru Monarhije. Stranka prava i Neodvisna narodna stranka se slažu po pitanju nužnosti financijske i ekonomske neovisnosti Hrvatske te je to bio temelj na kojem je Neodvisna narodna

¹⁹⁹ Na istom mj.

²⁰⁰ Gross, *Izvorno pravaštvo*, 441.

²⁰¹ Na istom mj.

²⁰² Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, 268.

²⁰³ Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000.*, *Drugi svezak: 1868. – 1918.*, 252.

stranka gradila pokušaje suradnje sa Strankom prava, međutim 1884. pravaši još uvijek inzistirali na odbacivanju nagodbenog sustava.²⁰⁴

Nakon 1884. radilo se na konstantnom suzbijanju hrvatske autonomije. Hedervary je mijenjao zakone koje je donio ban Mažuranić kako bi hrvatsku autonomiju sveo na minimum primjerice ukidanje poroćnoga suđenja izmjenama u *Zakonu o kaznenom postupku* i u *Zakonu o kaznenom postupku u tiskovnim poslovima*.²⁰⁵ Uveo je izmjene u *Zakon o izbornom redu* s produljenim mandatom na pet godina (1887–88).²⁰⁶

4.1.Prvi saborski izbori za banovanja Khuena Hedervarya

Prema banovoj odluci, novi izbori su se održali 16., 17., 18. i 19. rujna 1884. godine. Pravaši su imali podršku među studentima, ali i mladeži iz svih društvenih slojeva koja je u Anti Starčeviću vidjela idola o kojem su se pisale pjesme, poput one u zbirci pjesama *Slobodarke* mladog pravaša Augusta Harambašića, koji je bio proganjan zbog svog pravaškog djelovanja.²⁰⁷ Pravaši su djelovali preko svojih simpatizera, tiska i zatvorenih skupova, a nazivali su se starčevićancima i steklišima.²⁰⁸ Starčević u svojoj noveli *Poslanica pobratimu*, 1852. „čudakom“, steklišem nazvao jedinog čovjeka kojega je susreo u zagrebačkim gostionicama koji govori hrvatskim jezikom. Razvidno je da je Starčević u steklišu vidio samog sebe.²⁰⁹

Khuen je bio svjestan rastuće podrške pravašima te se uzdao u metode političkog pritiska kojima su se služili Rauch i Pejačević, kako bi umanjio očekivani izborni uspjeh Stranke prava.²¹⁰

Kandidati Stranke prava koji su se pokušali obratiti izbornicima u svojim izbornim kotarevima poput Andrije Bakarčića, Milana Pavlovića i Ante Devčića bili su

²⁰⁴ Gross, „Osnovni problemi pravaške politike 1878.-87.“, 75.

²⁰⁵ *Temelji moderne Hrvatske*, 104.

²⁰⁶ *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 4. 8. 2023 <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=204>

²⁰⁷ *Temelji moderne Hrvatske*, 253.

²⁰⁸ Isto, 255.

²⁰⁹ Gross, Mirjana, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb: Izdavački servis Liber, 1983., 22.

²¹⁰ *Temelji moderne Hrvatske*, 254.

uhićeni.²¹¹ Istaknuti članovi Narodne stranke su pokušavali za kandidate u svakom izbornom kotaru postaviti ugledne osobe.

U svome izbornom proglasu, Starčević jasno kaže da se oslanja na podršku seljaka i sitnog građanstva. Smatra da bez dobre poljoprivrede nema ni dobra gospodarstva, a u Hrvatskoj radniku ostaje samo ono što "jedni neizmame, drugi neukradu, tretji neotmu. Poslije onih koji zlo rade, obično stoje najbolje koji ne rade ništa."²¹² Zalaže se za opće pravo glasa. U svome proglasu naglašava težak položaj obrtnika koji se ne mogu natjecati s vanjskom konkurencijom zbog visokih poreza. Ističe da gradnja željeznica pogoduje tuđincu, a gradi se hrvatskim novcem. Smatra da se crkva i politika ne trebaju miješati i da je vjeroispovijest pitanje osobne slobode. Starčević odbacuje optužbe da je Stranka prava socijalistička i komunistička te da ne poštuje nepovredivost privatnog vlasništva, odbacuje i optužbe da je veleizdajnička izgovarajući: "Živio naš kralj u slobodnoj i ujedinjenoj Hrvatskoj!"²¹³

Stranka prava je imala 42 kandidata u 53 izborna kotara od čega je 18 bilo iz bivšeg krajiškog područja.²¹⁴ Ovi izbori godine 1884. pokazuju jačanje Stranke prava. Najviše kandidata, njih 14, bilo je kandidirano u Zagrebačkoj županiji u gradovima Zagreb, Karlovac, Kostajnica i Petrinja. Prema profesionalnoj strukturi, prevladavali su odvjetnici i župnici. Stranka prava je osvojila 25 mandata što je bio veliki uspjeh, s obzirom na represiju od strane Khuenove vlade. Naknadno su izgubili jedan mandat.²¹⁵ Naime, u izbornom kotaru s biralištem u Križu, Koprivnici i Čabru uvjerljivo je pobijedio David Starčević, a kako je zadržao mandat u Čabru, izbori su ponovljeni u Koprivnici i Križu. U Koprivnici je pobijedio pravaš Fran Pevalek, a u Križu je Mijo Tkalčić poražen te je Stranka prava .²¹⁶ Prema *Biču*, došlo je do namještanja izbora u Križu jer izborni listići nisu na vrijeme bili spremni.²¹⁷

Saborski mandat su dobili u Modruško-riječkoj županiji: Ante Starčević u Bakru, Erazmo Barčić u Krasici, Andrija Valušnik u Delnicama, David Starčević u Jaski. U Ličko-krbavskoj županiji su izabrani: Fran Folnegović u Senju, Fran Pilepić u

²¹¹ *Temelji moderne Hrvatske*, 256.

²¹² Gross, *Izvorno pravaštvo*, 447

²¹³ Isto, 449.

²¹⁴ Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, 277.

²¹⁵ Turkalj, Jasna. „Prilog istraživanju pravaškog pokreta 1880-ih“, 47.

²¹⁶ Turkalj, Jasna. „Prilog istraživanju pravaškog pokreta 1880-ih“, 45.

²¹⁷ „Peking“, *Bič*, Zagreb, 25. V. 1885., 2. VI. 1885. /11.

Karlobagu, Andro Bakarčić u Perušiću, Milan Pavlović u Brinju. U Zagrebačkoj županiji su izabrani: Hinko Hinković u Samoboru, Vjekoslav Liebharst u Selima, Ivan Obad u Donjoj Bistrici, Grga Tuškan u Švarču, Eduard Jelošić u Petrinji, Jakov Radošević u Kostajnici, Josip Ivandija u Sunji. U Varaždinskoj županiji su izabrani: Eugen Kumičić u Varaždinu u II. izbornom kotaru, Ivan Šimek u Varaždinskim Toplicama, Gjuro Rukavina u Zlataru, Ivan Radić u Krapini, Ferdo Sladović u Pregradi, Dragutin Pisačić u Sv. Križu. U Bjelovarko-križevačkoj su izabrani: Fran Pevalek u Koprivnici, Josip Grižanić u Ivaniću i Makso Lončarević u Oriovcu.²¹⁸

U Senju je Folnegović jednoglasno izabran treći put. Izbori su prošli mirno međutim 19. rujna 1884. je došlo do izgreda. Uvedeno je izvanredno stanje. Izgredi su isprovocirali činovnici, a veliki župan Modruško-riječke županije Ljudevit Reizner je pokušao okriviti pravaše za pobunu. U Senjskoj gimnaziji su dokinuti neki razredi što se smatralo Khuenovom kaznom.²¹⁹ Na biralištu u Karlobagu kandidati su bili Fran Pilepić i Stjepan Domines član Narodne stranke. Pilepić je pobijedio s 39 glasova naspram 13 glasova za Dominesa. U izbornom kotaru sa biralištu u Gospiću kandidiran je pravaš Gjuro Rukavina. Protukandidat mu je bio prof. dr. Stjepan Spevec. Od 208 izbornika samo je 29% posto imalo nezavisna zanimanja te je stoga Spevec dobio lako izbore.²²⁰ U izbornom kotaru sa biralištem u Perušiću bilo je 46 izbornika. Većina je glasovala za Andru Bakarčića pravaša i odvjetnika iz Rijeke. Bakarčić je u izbornom periodu bio uhićen kad se pokušao predstaviti izbornicima.²²¹ U Otočcu Stranka prava je predložila Josipa Gržanića, a Narodna stranka Josu Rukavinu koji je dobio 75 glasova, a Josip Gržanić 52.²²² Kandidat stranke prava trgovac Milan Pavlović je pobijedio u Brinju u kojem su u strukturi izbornika prevladavali poljodjelci.²²³ Khuen je dobio izvješće da u ovom izbornom kotaru prevladavaju pravaški orijentirani katolički svećenici s biskupom Posilovićem na čelu. U Bakru i Krasici su s lakoćom izbore dobili Ante Starčević i Erazmo Barčić. Barčić je po treći put izgubio izbore u Novom od Vončine.²²⁴ U Čabarskom izbornom kotaru je izbor bio gotov samo za sat vremena, a David Starčević je dobio 42 naspram 18 činovničkih glasova za Ivana Vončinu.²²⁵ U

²¹⁸ Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, 342.

²¹⁹ Isto, 282.

²²⁰ isto, 283.

²²¹ Isto, 285.

²²² Isto, 287.

²²³ Isto, 288.

²²⁴ Isto, 290.

²²⁵ Isto, 291.

delničkom izbornom kotaru pravaštvo je imalo mnogo pristaša. Banu Khuenu je bilo predloženo da se biralište premjesti iz Delnica u Ravnu Goru kako bi se spriječilo delničke izbornike da glasuju, no to nije prihvaćeno. Za Valušnika su glasala 104 izbornika, a 58 ih je dalo glas protukandidatu Matiji Paveliću.²²⁶

U drugom izbornom kotaru grada Zagreba, David Starčević je izgubio s 205 glasova naspram Lavoslava Šrama s 324.²²⁷ U trećem izbornom kotaru grada Zagreba, od 300 izbornika za Antu Starčevića je glasovalo 145 te je izgubio izbore od kanonika Gašparića.²²⁸ U izbornom kotaru s biralištem u Švarči kraj Karlovca, pobijedio je pravaš Grga Tuškan. Khuen je dobio izvješće da su Tuškana podržali svećenici i učitelji, a najviše građani Karlovca.²²⁹ Nakon izborne pobjede i povratka u Sisak, Tuškan je stavljen pod redarstvenu prismotru, a u izviješćima o Tuškanovu dočeku u Sisku se ističe njegov prijatelj Đuro Pravdica za kojeg se sumnja da tajno raspačava Starčevićev proglas Siščanima.²³⁰ U izbornom kotaru sa biralištem u Jastrebarskom, izbore je izgubio pravaš Stjepan Kučas s 107 prema 130 glasova neodvišnjaka Gjure Kamenara.²³¹ U Samoboru je prvi put izabran član Stranke prava, jednoglasno je izabran Hinko Hinković.²³² U Donjobistranskom izbornom kotaru pobijedio je kandidat Stranke prava Ivan Obad. U izbornom kotaru s biralištem u Selima pobijedio je kandidat Stranke prava pekar Vjekoslav Leibhardt.²³³ U Kostajnici je Stranka prava kandidirala odvjetnika Jakova Radoševića koji je i pobijedio. Za širenje pravaštva 1884. značajnu ulogu je imala Kostajnička štedionica koja je nudila pogodnosti pristašama pravaša.²³⁴ U Sunji i Petrinji Stranka prava je kandidirala dr. Josipa Ivandiju koji je pobijedio na oba birališta. Jedno od većih iznenađenja ovih izbora je bila pobjeda pravaškog kandidata književnika Eugena Kumičića u drugom Varaždinskom kotaru. Konačni rezultati izbora su bili: narodnjaci su dobili 69, pravaši 24, a neodvišnjaci 13 zastupničkih mandata. Tri su kandidata izabrana kao nestranačka.²³⁵

²²⁶ Isto, 292.

²²⁷ Isto, 295.

²²⁸ Isto, 313.

²²⁹ Isto, 314.

²³⁰ Obradović, Davorka, *Grga Tuškan; povijest pravaštva u Sisku*, Gradski muzej Sisak, 2000., 7.

²³¹ Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, 316.

²³² Isto, 318.

²³³ Isto, 319.

²³⁴ Isto, 319.

²³⁵ Perić, *Politička oporba u Banskoj Hrvatskoj 1880. – 1903.*, 29.

4.2. Stranka prava i Khuen za saborskog zasjedanja 1884.

Khuen je kroz intervju u *Pozoru* naveo da je on osigurao većinu u saboru ojačavši Narodnu stranku. Smatrao je da koalicija pravaša s vladajućima nije bila moguća jer bi to uništilo i samu Stranku prava. Khuen je opravdavao kršenje Nagodbe izjavljujući da Hrvatska nije u mogućnosti sama sebe financirati, naime Mađari je pomažu s četiri do pet milijuna forinti godišnje te ulažu u željeznice. Za Starčevića navodi da je njegova politika nerealna, te da nema namjeru pravaše progoniti zbog burnih ispada u sabornici. Naravno da je opozicija ove njegove izjave smatrala obmanom. Khuen ne želi postojanje opozicije, te želi staviti pod vlast Mađara sve narode u Monarhiji i uništiti pravaški pokret. U spomenutom intervjuu Khuen najavljuje cenzuru tiska.²³⁶

Većina u saboru je 1884. morala računati na Stranku prava. Pravaški zastupnici su bili vrlo aktivni. Đuro Rukavina je ukazao na pritiske koje je vlada vršila prilikom izbora, a posebice na činovnike i učitelje. Rukavina je ukazao na mogućnost da bi narodnjačka većina mogla osporavati izbor pojedinih zastupnika Stranke prava, što se i pokazalo u slučaju Eugena Kumičića kojemu se osporavala dokumentacija: domovnica i potvrda o zavičajnosti. Ponovljeni su izbori te je Kumičić opetovano izabran u travnju 1885.²³⁷

David Starčević se javljao za riječ prilikom gotovo svake sjednice, a u svome izričaju nije štedio članove Narodne stranke. On je u saboru pozivao na slogu opozicije: "Pristupite da idemo skupa makar u grob za slobodu naroda hrvatskog da ovim lopovštinama koje su se uvukle u narod na kraj stanemo."²³⁸ Za vrijeme njegovih govora bilo je buke, lupanja, dovikivanja s galerije. Ante Starčević je na sjednici 16. listopada 1884. predlagao da se ne šalju zastupnici u zajednički Ugarski sabor. Adresu većinske stranke potpisali su Ladislav Pejačević i Josip Miškatović, a ta adresa nije imala nikakvih konkretnih prijedloga osim kratke napomene da su se u nagodbeni zakon "uvukle povriede".²³⁹

U adresi Stranke prava za saborskog zasjedanja 20. listopada 1884. o Nagodbi se navodi: "Ova je nagodba ništetna i mi pred bogom i pred narodi prosvhedujemo proti rieči previšnjega odpisa, da je ta nagodba temeljan zakon kraljevine Hrvatske, ograđujemo našu domovinu proti toj nagodbi i svim posljedicam, koje iz nje izviru, i

²³⁶ Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000., Drugi svezak: 1868. – 1918.*, 266.

²³⁷ Isto, 270.

²³⁸ Isto, 466.

²³⁹ Isto, 272.

koje nužno vode do podpuna gospodarstvena i društvena razsula."²⁴⁰ Pravaši se u svojoj adresi osvrću na djelatnost režimskih organa koji guše slobodu govora i tiska. Naglašavaju da se zalažu za slobodno pravo glasovanja, a ne na temelju krnjeg prava koje dopušta glasovanje samo za 2% hrvatskog stanovništva. Kralju se zamjera što je Rijeka proglašena *prijepornim teritorijem* između Hrvatske i Ugarske, što je Međimurje pripojeno Ugarskoj, što austrijski sabor rješava pitanje Žumberka, što su Istra, Dalmacija, Kranjska, Štajerska odvojene od Hrvatske.²⁴¹ Pravaši su svojom adresom postali veleizdajnici prema Monarhiji. Starčevićeva adresa ima veleizdajnički antidinastički pečat zbog izjava protiv Monarhije i dinastije te zbog toga što Starčević optužuje vladara za zlo učinjeno hrvatskom narodu. Franjo Josip I tada je izričito osudio Stranku prava, a posebno D. Starčevića.²⁴²

Šime Mazzura u adresi Neodvisne stranke je naglasio: "Kada je naš narod obnovio savez s Ugarskom, očekivao je, da će ova smatrati našu domovinu ravnopravnom saveznicom nadao se je ustavnoj slobodi i materijalnom blagostanju. Ono očekivanje se izjalovilo, ova se nada nije izpunila."²⁴³ Neodvišnjaci su također odbili slati svoje zastupnike u zajednički Ugarski sabor. Predsjedavajući Mirko Hrvat je 20. listopada adresu Stranke prava proglasio veleizdajničkom i antidinastističkom te se o istoj neće raspravljati, nakon čega je sjednica zbog buke prekinuta. U silnoj buci u sljedećim sjednicama u sabornici toga listopada 1884. godine su isključeni svi zastupnici Stranke prava na osam sjednica. Jedan je to od mnogih Khuenovih udara na ustavnost. Izglasana je novi poslovnik koji je predviđao kaznu od osam do trideset sjednica izostanka kao disciplinsku mjeru.²⁴⁴ U slučaju da se to ponovi, kazna je trideset do šezdeset sjednica isključenja i rad bez dnevnica.²⁴⁵ Ako se isključeni zastupnik ne ispriča, mora platiti kaznu od 500 forinti.²⁴⁶ Cilj promjene poslovnika je navodno bio uvođenje reda u sabornicu, no pravi razlog je omogućavanje isključivanja zastupnika opozicije, čime su pogođeni i neodvišnjaci te je u njihovo ime protiv "diktature predsjednika"²⁴⁷ prosvjedovao Šime Mazzura.

²⁴⁰ Perić, Ivo; *Politička oporba u Banskoj Hrvatskoj 1880. – 1903.: suradničko povezivanje neodvišnjaka i pravaša od njihova stapanja u jednu stranku*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2009., str. 63.,

²⁴¹ Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000., Drugi svezak: 1868. – 1918.*, 273.

²⁴² Isto, 461.

²⁴³ Perić, *Politička oporba u Banskoj Hrvatskoj 1880. – 1903.*, 69.

²⁴⁴ Gross, *Izvorno pravaštvo*, 460.

²⁴⁵ Na istom mj.

²⁴⁶ Na istom mj.

²⁴⁷ Isto, 459.

Pravaški tisak se konstantno bavi Nagodbom, primjerice *Bič* satirički piše da Nagodbu ne povrijeđaju Mađari već joj se klanjaju kao božanstvu, a zapravo je vrijeđaju stekliši svojim ignoriranjem.²⁴⁸

Kada je Khuen onemogućio opoziciju, izglasana je režimska adresa o kojoj je u sabornici govorio i sam Khuen. On je vješto izbjegao direktno odgovoriti na prigovore da se vlada miješala u tijek izbora, tvrdivši da je vlada samo osiguravala mir i red te da je činovništvo glasovalo „po dužnosti svojoj“.²⁴⁹ Pravaški zastupnici su se ogradili od nelojalnosti potpisanom izjavom, međutim nije im bilo dopušteno pročitati je u Saboru, a niti objaviti u *Slobodi*. Adresu Stranke prava je osudio u ime režimske stranke srpski zastupnik Đuro Đurković, potkopavajući Stranku prava kao radikalno-demokratsku i socijalističku.²⁵⁰ Neodvišnjak Tadija Smičiklas je replicirao Đurakoviću da bi kao i ostali Srbi trebao voditi oporbenu politiku, a ne podupirati u Dalmaciji *talijanaše*, a u Hrvatskoj i Slavoniji *mađarone*.²⁵¹ Josip Zorić je u svome govoru prosvjedovao protiv oružane straže ispred zgrade sabora na Markovu trgu, koja je sprječavala isključene zastupnike da zauzmu svoja mjesta u sabornici.²⁵²

Na svečanosti otkrivanja spomenika pjesniku Kačiću Miošiću u Makarskoj sudjelovao je s pravašima i Josip Frank te tada počinje njegova politička karijera. Smatrao je da se Hrvatska može financirati i sudjelovati u zajedničkim poslovima i da je moguć je dobar odnos između Mađarske i Hrvatske pod geslom *Hrvatska Hrvatima, Mađarska Mađarima*. Kao izvanstranački zastupnik Josip Frank je također protestirao protiv drastičnog pooštavanja poslovnika. Kao nezavisni kandidat i financijski stručnjak, Frank je u Hrvatski sabor ušao 1884., a podržavao je Stranku prava jer je smatrao da bi mogla biti važna politička opcija ako napusti Starčevićevu politiku *negacije*, no s druge strane u početku svog mandata je bio blaga opozicija režimskoj vladi. O nepravdama financijske nagodbe se izražavao jasno i stručno te je stekao poštovanje u Saboru. Frank je smatrao da Hrvatska može uzdržavati samu sebe i sudjelovati u zajedničkim poslovima, te da je moguć je dobar odnos između Mađarske i Hrvatske pod geslom *Hrvatska Hrvatima, Mađarska Mađarima*. Smatrao je da je

²⁴⁸ „Predavanja profesora Petrice Kerempuha, doktora neodkrivenih znanosti“, *Bič*, Zagreb, 1. X. 1884., br. 19.

²⁴⁹ Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000.*, *Drugi svezak: 1868. – 1918.*, 272.

²⁵⁰ Gross, *Izvorno pravaštvo*, 459.

²⁵¹ Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000.*, *Drugi svezak: 1868. – 1918.*, 276.

²⁵² Isto, 276.

Hrvatska u "financijskom ropstvu" te se žestoko sukobio s Khuenom optužujući ga za manipuliranje glavnicom pri gradnji željeznice Vinkovci-Brčko.

Nakon ovih događaja u sabornici dolazi do porasta gušenja tiska, posebice *Pozora* i *Slobode*. Zakonskom osnovom od 17. svibnja 1875. ukinula se porota u procesima tiskovnog delikta na tri godine.²⁵³ *Sloboda* je bila pod velikom cenzurom.

Sloga neodvišnjaka i pravaša u osudi režima dolazi do izražaja pri otvaranju galerije slika starih majstora u Zagrebu 9. studenog 1884. koja se realizirala zahvaljujući nastojanjima biskupa Strossmayera u Zagrebu, a na prigodnoj svečanosti su sudjelovali pravaši s neodvišnjacima. Pravaški list *Hrvatska vila* je popratio taj događaj te naveo da je ukupna vrijednost svih 275 slika se procjenjuje na pola milijuna forinti.²⁵⁴ Starčević je tek godinu dana kasnije u *Slobodi* izrazio prijezir prema pravašima koji su sudjelovali na toj svečanosti.²⁵⁵ Naime, tom prilikom je došlo do razgovora pravaša i neodvišnjaka. Fonegović je predložio da dok traju pregovori kraljevinskih odbora hrvatskog i ugarskog sabora o saniranju povreda Nagodbe, njihove dvije stranke pripremaju uvjete za budući sporazuman rad. Budući da su očekivali da kraljevinski odbori neće postići suglasnost što bi značilo otkazivanje Nagodbe, smatrali su da će to biti pravi trenutak sjedinjenju stranaka. Neodvisna narodna stranka je bila spremna u tome slučaju prihvatiti napuštanje nagodbenog sustava ali uz priznavanje zajedničkih poslova s ostalim dijelom Monarhije. Prilikom glasovanja je klub Stranke prava ipak odbacio zajednički program s Neodvisnom strankom s 5 glasova protiv i 4 glasa za.

4.3. Stranka prava i Khuen za saborskog zasjedanja 1885.-87.

Saborske rasprave su bile vrlo intenzivne. U siječnju se D. Starčević ograđivao od optužbi da je Stranke prevratna i buntovna. Rekao je: "Ja štujem Mađara kad svoje ljubi, ali neka ne dira u moje."²⁵⁶ Hinko Hinović je u travnju 1885. govorio o raznim temama, ali se osvrnuo na pasivno sudjelovanje hrvatskih zastupnika u Ugarskom saboru i u Austro-ugarskoj delegaciji. Tijekom 1885. su se vodile rasprave o zemaljskom proračunu i proračunskim sredstvima za potrebe hrvatske zemaljske

²⁵³ Gross, *Izvorno pravaštvo*, 462.

²⁵⁴ „Kulturne vijesti“, *Hrvatska vila*, Zagreb, Sušak, 8. XI. 1884., br. 2.

²⁵⁵ Gross, „Osnovni problemi pravaške politike 1878.-87.“, 84.

²⁵⁶ Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000.*, *Drugi svezak: 1868. – 1918.*, 278.

autonomije, ali su se iznijeli i podatci o investicijama u Mađarskoj i Hrvatskoj iz proračunske sume za zajedničke poslove. U razdoblju od 1875. do 1882. iz te sume je Mađarska uzela sredstava u omjeru 52.67:1, umjesto 17:1 s čime bi se Hrvatska složila. Mađarsko iskorištavanje Hrvatske se vidjelo i po uzimanju zajedničkih kredita, primjerice od 1875. do 1882. ugarska država se zadužila za 500 000 000 forinti od čega je u Ugarskoj utrošeno 99.52%, a u Hrvatskoj 0.48%.²⁵⁷

U kolovozu 1885. Khuen je odlučio da se dio komorskih spisa iz Zemaljskog arhiva u Zagrebu prenese u Državni arhiv u Budimpešti što je izazvalo žestoke reakcije u Saboru.²⁵⁸ Neodvišnjaci i pravaši su tražili da se ban optuži za povredu čl. 7. zakona iz 1870.²⁵⁹ Tadija Smičiklas je pojasnio da su ti spisi zapravo povijesni izvori prošlosti hrvatskog naroda jer su hrvatski kaptoli od 13. do 19. st. obavljali funkciju javnog bilježništva.²⁶⁰ Rasprava se nastavila i 5. listopada 1885. kada je Živković je branio bana. Khuen je iznio stav da su spisi u Zemaljskom arhivu bili samo 35 godina te da ih je vratio gdje pripadaju. Tada je David Starčević počeo vikati da je "ban buntovnik i otimač te da sramoti zemlju."²⁶¹ Khuen je krenuo prema izlazu iz sabornice i u gužvi koja je nastala Josip Gržanić udario je Khuena nogom u stražnjicu. Udarac nogom je bio poniženje za bana, te se očekivala ostavka bana pa je većina htjela to zataškati. Đuro Kamenar je isključen sa 40 sjednica, a David Starčević, Josip Gržanić, Andrija Valušnik, Eugen Kumičić, Milan Pavlović i Ivan Obad su isključeni sa 60 saborskih sjednica.²⁶² D. Starčeviću je povećana kazna na 90 sjednica isključenja. Davida Starčevića i Gržanića su prijavili zbog nasilja.

Iako su se pravaši zalagali za svoje optužene zastupnike, 18. prosinca 1885. David Starčević i Josip Gržanić osuđeni na tri godine tamnice.²⁶³ Davidu je oduzet doktorat i odvjetnička licenca. Hinković koji je bio odvjetnik Josipa Gržanića nastojao je dokazati da je njegova izjava o udarcu Khuena nogom u stražnjicu istinita. Presuda prvostupanjskog suda je kasnije smanjena na pet mjeseci. No, tu se Khuenov režim nije zaustavio, odlučio ga je moralno i politički diskreditirati kaznenim gonjenjem na osnovi navodnih zloporaba službenog položaja u odvjetničkoj praksi. David Starčević

²⁵⁷ Isto, 280.

²⁵⁸ Perić, *Politička oporba u Banskoj Hrvatskoj 1880. – 1903.*, 29.

²⁵⁹ Isto, 72.

²⁶⁰ Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000., Drugi svezak: 1868. – 1918.*, 280.

²⁶¹ Gross, *Izvorno pravaštvo*, 492.

²⁶² Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000., Drugi svezak: 1868. – 1918.*, 282.

²⁶³ Gross, *Izvorno pravaštvo*, 500.

je osuđen prema predmetu ostavštine Kokotović, a branio ga je dr. Josip Frank kojemu je značajno porastao ugled jer se ohrabrio braniti Davida Starčevića ne bojeći se da ga stigne sličan progon. Naime, David Starčevića je bio odvjetnik i skrbnik te ovršitelj oporuke bogatog seljaka Kokotovića iz Kosinja. Prema optužnici pokušao je „razgrabiti jedinu baštinu na štetu seljačke sirotinje“ i pri tome „okrasti“ jednog od svojih velikih pristaša književnika i novinara Nikolu Kokotovića. Kako je tvrdio Ivan Peršić, suvremenik Davida Starčevića, radilo se o montiranom političkom procesu.²⁶⁴ Sudbena rasprava je trajala više od desetak dana, a bila je inscenirana tako da je utjecala na šire mase. Do tridesetak ličkih siromašnih seljaka i seljanki u dronjcima čekalo je danima svoj red svjedočenja sjedeći na klupama Zrinjevca oko suda, te se stvarao dojam da su svi osiromašili uslijed nezakonitog postupanja Davida Starčevića. Nikola Kokotović je nastupio kao svjedok koji je svjedočio u korist Davida Starčevića.²⁶⁵

Davidu Starčeviću je izrečena kazna od šest godina zatvora u Lepoglavi 29. kolovoza 1887. koja je onda smanjena, od strane Stola sedmorice, na dvije godine i time je njegova politička karijera bila gotova.²⁶⁶ Stol sedmorice bio je najviša sudska instancija za područje Hrvatske i Slavonije; u vijeću od sedam sudaca sudio je u kaznenim predmetima, a u građanskim, parničnim i izvanparničnim predmetima u vijeću od pet odnosno tri suca.²⁶⁷

Nakon kažnjavanja Davida Starčevića, *Sloboda* je promijenila je ime u *Hrvatska* zbog mogućnosti da bude zabranjena. Uz promjenu ekspanzivne ruske politike prema Balkanu i podbačaja ujedinjene opozicije na saborskim izborima 1887., osuda Davida Starčevića je označila kraj velikoga doba pravaštva. U cijeloj saborskoj periodi od 1884.-87. neodvišnjaci su ulagali napore da zajednički rade s pravašima, smatrajući da pravaši svojom isključivošću pomažu Khuenovu vladu, no ipak su u izjavama suzdržani u strahu da se i njih ne bi optužilo za veleizdaju te je suradnja povremena.²⁶⁸

Budući da je bivše krajiško područje spojeno s civilnim područjem Kraljevine Hrvatske i Slavonije, trebalo je uskladiti i upravni sustav. U saborskoj proceduri se u

²⁶⁴ Peršić, Ivan, *Kroničarski spisi*, Zagreb; Državni arhiv u Zagrebu Dom i svijet, Hrvatski institut za povijest, 2002., 56.

²⁶⁵ Na istom mj.

²⁶⁶ Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, 396.

²⁶⁷ Stol sedmorice. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 15. 8. 2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=58250>

²⁶⁸ Cipek, Matković, *Programski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.-1914.*, 86.

studenom 1885. našao *Zakona ob ustroju županija i uredjenju uprave u županijah i kotarih*. Zakon je stupio na snagu od 5. veljače 1886. te je osnovano 8 županija. Prema čl. 2. toga zakona bile su to su županije: Ličko-krbavska, Modruško-riječka, Zagrebačka, Varaždinska, Bjelovarsko-križevačka, Požeška, Virovitička i Srijemska. U Saboru je 1887. izglasano produljenje ukidanja porote u tiskovnim deliktima na još tri godine te produžavanje izbornog mandata s 3 na 5 godina.²⁶⁹

5. Prema raskolu

Nakon „udarca nogom“ i pritiska koji je Khuen vršio na opoziciju, koalicija oporbenih stranaka bila je jedino rješenje pred izbore 1887., iako se Starčević protivio. U Neodvisnoj narodnoj stranci pojavile su se dvije frakcije. Prva frakcija je bila za spajanje sa strankom Središta koju je predvodio grof Ivan Drašković kao predstavnik hrvatske aristokracije sklone nagodbenom sustavu i druga koja je bila sklonija politici Stranke prava. Na političkoj sceni pojavila se i nova Srpska samostalna stranka sklona reviziji Nagodbe. Do suradnje triju opozicijskih stranaka je ipak došlo, a priključila im se i Srpska samostalna stranka. Kraćim tekstom Stranka prava je popratila izjavu o sporazumu opozicije te je bilo istaknuto da postignutim dogovorom ona najviše žrtvuje, a najmanje dobiva s obzirom na omjer broja pravaških i zastupnika Neodvisne narodne stranke u razdoblju 1884. - 1887.²⁷⁰ Prema dogovoru, Stranka prava je trebala istaknuti kandidate u 28 izbornih kotareva, što je bilo za 25 izbornih kotareva manje nego za izbora 1884. U *Hrvatskoj* je bila objavljena lista o rasporedu svih kandidata koalicije opozicijskih stranaka u 81 izbornom kotaru. Što se tiče profesionalne strukture kandidata Stranke prava prevladavali su odvjetnici, a vidljiv je bio značajan pad broja svećenika u odnosu na 1884. što je vjerojatno bila posljedica pritiska od strane zagrebačkog nadbiskupa Josipa Mihalovića.²⁷¹

5.1. Tijek saborskih izbora 1887.

Režimska stranka je koristila sva sredstva prisile i intriga kako bi dobili većinu, a postigla privid ustavnosti. Na izborima u lipnju 1887. Stranka prava je dobila samo 9 mandata, Neodvisna narodna stranka je dobila 7 mandata, Središte 2 mandata, a 2

²⁶⁹ Perić, *Politička oporba u Banskoj Hrvatskoj 1880. – 1903.*, 31.

²⁷⁰ Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, 407.

²⁷¹ Turkalj, Jasna. „Prilog istraživanju pravaškog pokreta 1880-ih“, 59.

saborska mandata su dobili neovisni zastupnici. Režimska stranka je pobijedila s 87 mandata.

Prvi put od 1878. Folnegović je u Senju imao protukandidata i to Kolomana Bedekovića, ministara u zajedničkoj hrvatsko-ugarskoj vladi. Usprkos svim pritiscima, Folnegović je dobio 79, a Bedeković 77 glasova. U službenim *Narodnim novinama* se osporavao Folnegovićev izborni uspjeh jer su se pravaši navodno u predizbornoj agitaciji koristili mitom i ucjenama. Na saborskoj sjednici 28. studenog 1887. njegov mandat je ukinut, a bio je verificiran Bedekovićev. U Ličko-krbavskoj županiji s biralištem u Brinju bio je izabran treći put pravaš Milan Pavlović s 44 glasa naspram 27 glasova vladina kandidata Janka Vukovića. *Pozor* je javljao da se izbornicima prijetilo te ih se ucjenjivalo i zatvaralo.²⁷² U Modruško-riječkoj županiji s biralištem u Čabru izabran je bio Ante Starčević, a u Modruško-riječkoj županiji s biralištem u Krasici izabran je bio Erazmo Barčić. O izborima u Krasici i Čabru su oskudne vijesti u tisku, vjerojatno stoga jer su to bili tradicionalno pravaški kotarevi.²⁷³ U Modruško-riječkoj županiji s biralištem u Delnicama izabran je bio Andrija Valušnik. Valušniku je protukandidat bio član Narodne stranke Vjekoslav Klein. Izbori su obilježeni pritiscima na izbornike, primjerice od 13 izbornika Vrbovskog političkog kotara koji nisu izišli na izbore devetorica su bili Valušnikovi pristaše, međutim Valušniku su pobjedu donijeli izbornici iz Delničkog političkog kotara.²⁷⁴ U Modruško-riječkoj županiji s biralištem u Slunju pobijedio je pravaš Nikola Turkalj koji je dobio 99 glasova, a njegov protukandidat član Narodne stranke Petar Grba dobio je 93 glasa. Turkalj je bio optužen da je govorio protiv cara i da je narod poticao na nemire. Unatoč velikim pritiscima ipak je ušao u sabor, a u rujnu 1887. je bio zatražen njegov sudbeni progon. U Zagrebačkoj županiji s biralištem u Karlovcu je bio izabran pravaš Ivan Banjavčić sa 162 glasa prema 157 glasova Petra Sliepčevića. Karlovac je bio obiljepljen proglasom u kojem se navodilo da je cijela opozicija nelojalna i sklona nasilju.

U Zagrebačkoj županiji s biralištem u Svetoj Nedjelji bio je izabran pravaš Gjuro Jakačin. U Varaždinskoj županiji s biralištem u Sv. Križu je izbore dobio pravaš Dragutin Pisačić. Stranka prava je doživjela u ovoj županiji porazan rezultat u odnosu na 1884. kada je bilo izabrano 6 pravaša. U Bjelovarsko-križevačkoj županiji s

²⁷² Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, 416.

²⁷³ Isto, 418.

²⁷⁴ Na istom mj.

biralištem u Koprivnici izabran je Gjuro Rukavina. Za Rukavinu je glasovalo 222 izbornika, a za *vladinovca* Poljaka je glasovalo 150 izbornika. U Požeškoj županiji s biralištem u Oriovcu izabran je pravaš Makso Lončarević²⁷⁵ uz podršku svećenstva naroda i dijela pravaške inteligencije.²⁷⁶

5.2. Lojalna adresa i Khuenov uspjeh

Zasjedanje novog sabora je započelo 1. rujna 1887., a 4. sjednica koja je održana 5. rujna je bila konstituirajuća. Za predsjednika sabora je bio izabran Mirko Hrvat.²⁷⁷ Zastupnici opozicije Središta i neodvišnjaka su se grupirali i nazvali *Umjerenom opozicijom*. Vladajuća stranka je ponudila Stranci prava 30 mandata ako bi surađivali s vladajućima što je bilo odbijeno. Stranka prava gubila je podršku u narodu zbog opreznijih govora u sabornici, zapljene glasila, kolebanja u smislu političke akcije te čekanja da velike sile stvore uvjete za samostalnu Hrvatsku. Postupno je došlo do napuštanja politike *sve ili ništa*, što je bilo vidljivo u adresi iz rujna 1887. koju je predstavio Barčić, a u kojoj su se navodili podanički osjećaji prema vladaru protiv čega je protestirao Ante Starčević premda je adresu i sam potpisao.²⁷⁸

Rasprava o saborskim adresama su započele 15. rujna 1887. Predložene su dvije adrese: adresa saborske većine i adresa Stranke prava. Adresa Umjerene opozicije nije ušla u saborsku raspravu jer nisu imala 10 zastupničkih potpisa. Adresu Stranke prava je potpisao Josip Frank iako još tada nije bio član Stranke prava, međutim je potpisom *Lojalne adrese* pomogao da se adresa uzme u razmatranje, budući da Folnegovićev mandat nije bio verificiran te je nije mogao potpisati. Iz toga Frankova postupka se dalo naslutiti da će Stranka prava „krenuti“ prema priznavanju zajedničkih poslova s ostalim zemljama Monarhije. Adresa iz 1887. je na prvi pogled bila slična adresi iz 1884. Primjerice, u obje adrese se kritizirao izborni red prema kojemu je u saboru bilo više viralista već zastupnika koje je izabrao narod, te je pravo glasa imala samo neznatna manjina stanovništva. U adresi se kritizirala vlada koja je, kako su tvrdili pravaši, koristila koruptivna sredstva i zlorabila vlast za vrijeme izbora kršeći

²⁷⁵ Isto, 432.

²⁷⁶ Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, 428

²⁷⁷ Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000., Drugi svezak: 1868. – 1918.*, 289.

²⁷⁸ Gross, *Izvorno pravaštvu*, 535.

zakone i vršeći „nečuveni pritisak“ na činovništvo i puk, te su jedino tako „nečuvenim i nemoralnim“ nezakonitim načinom sastavljeni sabori mogli „uglaviti“ Nagodbu. Pravaši su se vladaru žalili na oduzimanje „slobode štampe, slobode udruživanja, slobode govora; dokinuta je i neodvisnost sudačka“.²⁷⁹ Iako je u adresi protestirano protiv ogromnih poreza i poteza vlade koji su doveli gospodarstvo na „rub propasti“, naglašavalo se da „tradicionalna vjernost hrvatskoga naroda“ i „prirodjeni osjećaji ljubavi i vjernosti prema svome kralju“.²⁸⁰ Ton adrese iz 1887. je bio potpuno drugačiji nego one „veleizdajničke“ iz 1884. kad se naglašavalo „da kralj stoji od naroda“, da su narod i kralj ravnopravni ugovorni čimbenici, te ako se kralj ne drži ugovora tada narod ima pravo otkazati ugovor te „radostno prihvatiti svaku zgodu, da se otrese sužanjstva“.²⁸¹

Saborsko zasjedanje se nastavilo kritikama vladajućeg sustava u kojem je, kako je kazao pravaš Nikola Turkalj, bila izražena samovolja i nemoral činovništva. Fran Vrbanić je protestirao zbog nezakonitosti na izborima 1887., te zbog optužbi za kaznena djela Josipa Franka i Nikole Turkalja. Najviše kritika vlada je dobila zbog nepovoljnih financijskih pokazatelja na štetu Hrvatske, u korist Mađara. Prilikom obnove financijske nagodbe 1889. je došlo do smanjenja tangente za unutarnje autonomne troškove Hrvatske na 44%.²⁸² Mađarska su ministarstva izbjegavala objavu bilanci čistih računa jer su bile na štetu hrvatskog gospodarstva i stalni kamen spoticanja između hrvatskog i mađarskog naroda.²⁸³

Istaknuta je bila rasprava 19. listopada 1889. kada je Erazmo Barčić dao prijedlog da se na dnevni red saborske rasprave uvrsti pitanje sjedinjenja Dalmacije, te da se saborskom adresom ponovno izrazi zahtjev za sjedinjenjem Dalmacije s Kraljevinom Hrvatskom i Slavonijom. Sabor je formirao odbor od 11 zastupnika, uglavnom vladinovaca, koji je trebao donijeti stav prema tome prijedlogu. Izvjestitelj odbora je

²⁷⁹ "Adresa stranke prava", *Sloboda*, Sušak, 13. IX. 1887., br. 207., prema: Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, str. 583.-585..

²⁸⁰ Na istom mj.

²⁸¹ " Nacrt adrese Stranke prava", *Sloboda*, Zagreb, 14. X. 1884., br. 234., prema: Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, str. 562.

²⁸² Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000., Drugi svezak: 1868. – 1918.*, 291.

²⁸³ Kolar-Dimitrijević, Mira. „Jedan pogled na gospodarsku aktivnost pravaških vođa“ U: *Pravaška misao i politika*, ur. Jasna Turkalj, Zlatko Matijević, Stjepan Matković, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2007., 117.

bio Josip Miškatović koji je kazao da nije bilo pravo vrijeme za sjedinjenje Dalmacije, te je izrazio nadu u pomoć Mađara pri rješavanju dalmatinskog pitanja kako je bilo riješeno i krajiško pitanje.²⁸⁴ Erazmo Barčić je branio svoj prijedlog obrazloživši da je većina u dalmatinskom saboru podržavala inkorporaciju Dalmacije Hrvatskoj. U prilog tome je bila i objava „Programa Narodnog hrvatskog kluba“²⁸⁵ u *Narodnom listu* u povodu zasjedanja Pokrajinskog sabora Dalmacije. Naglašavalo se da se „Narodni hrvatski klub“ zalagao za oživotvorenje hrvatskog državnog prava u smislu sjedinjenja Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom, te da su pod „zaštitom“ toga prava Hrvati i Srbi u Dalmaciji uživali ista prava. Kako je u spomenutom programu napisano Narodni hrvatski klub će do toga „sgodnog časa“ nastojati da se Dalmacija „riješi talijanštine“ i „obrani od nijemštine“ te obrani „staroslavenštinu“ u crkvama ne miješajući vjeru s narodnošću. Naglasilo se nastojanje povezivanja Dalmacije s ostatkom Monarhije.²⁸⁶

U svome govoru u debati na Barčićev prijedlog govorio je i Ante Starčević 5. studenog 1889. te je kazao da je za zastupnike nedostojno, ali i za vladara, da ga se toliko dugo opominje u svezi Dalmacije, te da bi trebalo izraziti zahtjev vladaru, a ne zamolbu jer kako je kazao „naši su stari kroz vekove prosili, pa evo, što narod ima!“²⁸⁷ Nesuglasja unutar Stranke prava su se nazirala u sabornici kada je Starčević Barčića nakon njegova prijedloga proglasio „austrijskim oruđem“.²⁸⁸

Uza sva nastojanja oporbe u saborskoj većini nije bilo interesa za povoljni rješenje Barčićeva prijedloga jer je bio protiv interesa i Beč i Pešte. Mađarska je imala izlaz na more preko Rijeke koja je željeznicom bila spojena s Budimpeštom, a Austrija je bila pomorska sila zahvaljujući cijeloj istočnoj obali Jadrana.

Jedan od glavnih zadataka ovog saborskog zasjedanja je bio donošenje jedinstvenog Izbornog reda. Zakon je stavljen u proceduru 18. lipnja 1888. Khuen je ciljano smanjio broj kotareva sa 112 na 90 kako bi što lakše ostvario izbornu pobjedu. Želio je smanjiti broj opozicijskih zastupnika u saboru kako bi uništio opoziciju što mu je i uspjelo smanjivanjem broja kotareva njihovim međusobnim spajanjem. Listu kandidata koji se biraju iz pojedinih kotareva stranke su morale ovjeriti u Zemaljskoj

²⁸⁴ Isto, 292.

²⁸⁵ Cipek, Matković, *Programski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.-1914.*, 336.

²⁸⁶ Isto, 337.

²⁸⁷ Starčević, "Govor izrečen u hrvatskom saboru dne 5. studenog 1889.", 383.

²⁸⁸ Gross, *Izvorno pravaštvo*, 695.

vladi. Liste su se morale predati deset dana prije samih izbora. Županijska vlast je objavljivala dan i sat kada počinju izbori, a biračko pravo je bilo ograničeno na 2% stanovništva.²⁸⁹

U saborskoj raspravi o nacrtu spomenutog zakona opozicija je kritizirala zakone o Izbornom redu i o uređenju sabora, posebice ograničavanje izbornog prava povećanjem poreznog cenzusa. Naime, smatrali su ako su bogati i siromašni jednaki u vojačenju da trebaju biti jednaki i kao izborni tijelo bez obzira na ekonomsku moć. Opozicija je smatrala da mađarski činovnici ne bi trebali imati izborni pravo. Zakonske osnove su prihvaćene 27. listopada 1888. Zakonska osnova o uređenju Sabora je definirala broj od 90 izabranih narodnih zastupnika te još toliko virilista tj. zastupnika koji imaju osobno pravo glasa. Broj virilista nije smio premašiti broj izabranih narodnih zastupnika, no ukoliko bi se to dogodilo tada bi se broj virilista smanjivao na način da bi pravo glasa gubila mlađa osoba od dvije ili više njih koje su plaćale jednak porez. Na sjednici 14. prosinca 1889. ozakonjen je „Imenik velikaških obitelji čiji su članovi imali osobno pravo glasa u Saboru“ koji je sadržavao ukupno 22 obitelji, te „Imenik velikaša kojima pripada osobno pravo glasa u Saboru“ u kojem ih je bilo 21. Novi Izborni red je vrijedio od izbora 1892., a za posljedicu je imao vrlo malo izbornika u pojedinim kotarevima.²⁹⁰

Tijekom saborske rasprave o proračunu u prosincu 1889., Frank je naglašavao da Hrvatskoj nedostaju samostalne financije te samostalna gospodarska uprava. Naveo je podatak da je od 1884. do 1889. odljev novca iz Hrvatske u Mađarsku bio 53 000 000 forinti. Kritizirao je mađarsku vladu zbog neinvestiranja u Hrvatsku, zbog neefikasnog sustava željezničkog prometa te zbog ugrožavanja poljoprivrede svojom nebrigom za sustav zaštite od poplava.²⁹¹ Predsjednik Kluba Stranke prava Gjuro Rukavina je tijekom rasprave o proračunu okvalificirao Franka kao licemjera koji je u Zagrebu promovirao pravaštvo, a u Beču i Pešti ga se odricao.²⁹² Zastupnik Neodvisne narodne stranke Franjo Marković je u ovoj raspravi naglasio da je Hrvatski sabor 1790. izgubio atribute državnog sabora te su od tada Mađari počeli „sistematično krnjiti

²⁸⁹ Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000., Drugi svezak: 1868. – 1918.*, 294.

²⁹⁰ Isto, 299.

²⁹¹ „Iz Zagreba“, *Naša sloga*, Trst, 5. XII. 1889., br. 49., prema: Šetić, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama Naša sloga 1870.-1915*, 177.

²⁹² Gross, *Izorno pravaštvo*, 702.

hrvatska prava“ .²⁹³ Marković je istaknuo da je Nagodba trebala vratiti Hrvatima ta prava, no nije, te je istaknuo da ne prihvaća Nagodbu niti proračun.²⁹⁴

Tijekom saborskih sjednica 1890. se pokazalo koliko je Ante Starčević bolestan i iscrpljen, te je Frank prezentirao svoju retoriku koju je često koristio u saboru. Naime, uspješno je potpuno suprotno prikazao Starčevićovo zalaganje za interese malih i srednjih posjednika i prikazao ga u korist velikog posjeda. Potkraj 1890. Frank se prvi put predstavio u saboru kao član Stranke prava te je svojim prvim govorom o proračunu dao izjavu o spremnosti Stranke prava da prihvati nagodbeni sustav, te je kazao da je program Stranke prava bio „najlojalniji nasprama domovini i dinastiji“. Starčević je prešutio Frankove izjave i time otvorio put *modernom pravaštvu*. Khuen je reagirao na Frankove izjave koje su bitno promijenile prvobitni program Stranke prava, a za kojega je Khuen smatrao da se ne može postići parlamentarnim putem. Jedinim pravim zastupnikom opozicije Khuen je smatrao Barčića koji je rješenje hrvatskog pitanja vidio u ratu između Austro-Ugarske i Rusije. Nakon ovih događaja u sabornici, članci u *Hrvatskoj* zrcalili su kaotično stanje među pravašima, bilo je objavljeno mnoštvo različitih stavova pravaških predstavnika od izjava lojalnosti vladaru do dualističkih članaka .²⁹⁵

U saboru je nastupilo stanje rezignacije opozicije, a i sam Starčević je bio mišljenja da nije trebalo ni hvaliti i ni vrijeđati postojeći sustav jer nema smisla, te se u tim okolnostima pravaški pokret pretvarao u oportunističku političku stranku.

5.3. Moderno pravaštvo

Moderno pravaštvo se javilo početkom 1890-ih kada je vladavina režima Khuena Hedervarya bila stabilna učvrstivši nagodbeni i dualistički sustav te oslabivši oporbu koja nije imala učinkovit otpor banskom sustavu uprave te su svojim nesuglasjima pridonosile nesmetanom funkcioniranju režimske Khuenove vlade. Početkom 1890.-ih Stranka prava je pokušala odgovoriti na promjene u političkoj stvarnosti, ali i sačuvati svoju tradiciju od 1860-ih te je u tome pokušaju modernizacije

²⁹³ Šetić, Nevio, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama Naša sloga 1870.-1915.*, Zagreb: Dom i svijet, 2005., 177.

²⁹⁴ Na istom mj.

²⁹⁵ Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 269. – 270.

došlo do trajnog rasipanja i stvaranja novih stranaka. Pojam *modernog pravaštva* su na političku scenu plasirali pravaški protivnici koji su nositeljima preobrazbe Stranke prava pokušali imputirati nedosljednost i napuštanje pravaške ideologije Ante Starčevića.²⁹⁶

Fran Folnegović se krajem 1889. konačno odlučio na javne istupe kako bi sa Stranke prava skinuo „veleizdajničku“ stigmatu. Vjerojatno je bio potaknut zabranom izlaženja *Hrvatske* u ljeto 1889. zbog ruskofilskog članka. Uredništvo se dugo borilo s financijskim teškoćama, te je vjerojatno uz posredovanje Folnegovića, Josip Frank pružio financijsku podršku *Hrvatskoj*. Folnegoviću se Frank stalno nametao kao mogući član Stranke prava. Na početku 1891. Frank je potpuno preuzeo *Hrvatsku* te je 1892. postao i urednik.

Folnegović se pripremao za otvoreni istup o vlastitom uvjerenju o mogućnosti rješavanja hrvatskog pitanja unutar Monarhije koje je dugo prikrijavao, a javno se očitovao u duhu Starčevićevih načela. U sklopu pripreme javnog istupa Folnegović je objavio članak u *Hrvatskoj* 1889. u kojem je prenio razgovor s generalom Josipom Filipovićem koji je sudjelovao u okupaciji Bosne i Hercegovine, a koji je savjetovao da Stranka prava napusti ruskofilsku politiku te da svoj program utemelji na „čistoći Nagodbe“. Na taj način Folnegović je posredno izrazio i vlastiti smjer modernog pravaštva prema lojalnoj oportunističkoj Stranci prava. Starčević nije reagirao na ovaj članak, slagao se samo s napuštanjem ruskofilске politike što se vidjelo krajem 1889. u njegovim vanjskopolitičkim tekstovima. U jesen 1889. iz Stranke prava je istupio Erazmo Barčić jer se nije slagao sa smjerom *modernog pravaštva* te je osuđivao i pravaše i neodvišnjake jer se nisu mogli složiti u zajedničkoj borbi protiv režima. Pored navedenog Erazmo Barčić je predvodio riječko-primorske pravaše koji su stalno napadali vladajući sustav Habsburške Monarhije i očekivali njezin raspad, te je zagovarao ideju slavenske uzajamnosti što je izazivalo otpor pravaškog vodstva.²⁹⁷ U jesen 1889. je izišao iz zatvora David Starčević, no nije se mogao nositi sa strujanjima unutar Stranke prava.²⁹⁸ Kroničar Ivan Peršić je vidio Davida Starčevića na kolodvoru

²⁹⁶ Matković, Stjepan. „Između starog i modernog pravaštva „ U: *Pravaška misao i politika*, ur. Jasna Turkalj, Zlatko Matijević, Stjepan Matković, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2007., 126.

²⁹⁷ Matković, Stjepan. „Između starog i modernog pravaštva, 127.

²⁹⁸ Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 261.

po izlasku iz Lepoglave, te je posvjedočio da je fizički bio loše te da je jedva ušao „u priredjeni fijeker.“²⁹⁹

Već 1890. Folnegović je nastavio u *Hrvatskoj* s prezentiranjem svoga nagodbenog gledišta. Naime, izmislio je „tobožnju poruku iz Beča“³⁰⁰ u kojoj je navodna utjecajna osoba smatrala da bi Beč trebao omogućiti slobodne izbore, te bi tada pobijedila Stranka prava koja bi u tome slučaju bila u mogućnosti sklopiti sporazum s Mađarima bez zadiranja u temeljne državne zakone.³⁰¹ Fran Folnegović i Josip Frank su postepeno u *Hrvatskoj* definirali smjer *modernog pravaštva*. Naime, Hrvati bi trebali pomoći Monarhiji u rješavanju problema krize dualizma te bi za uzvrat dobili proširenje autonomije i sjedinjenje Dalmacije s Banskom Hrvatskom. Prema člancima u *Hrvatskoj* je bilo vidljivo da je prije Frankova ulaska u Stranku prava još uvijek stari smjer bio jači od modernog koji se skrivao od javnosti, no bilo je potpuno jasno da se Stranka prava „kreće“ prema raskolu.

Frank je pokušavao realizirati svoje značajne političke ambicije utemeljene na nasljeđu Stranke prava ali i na svojim političkim stavovima koji su bili usklađeni s velikim promjenama u društvenoj strukturi. Naime, snažan zamah razvoja kapitalizma doveo je do jačanja građanstva i krize dualizma. U spomenutom desetljeću je stanovništvo Banske Hrvatske poraslo za 15.53% od čega 14.96% u gradovima.³⁰² Značajnog porasta stanovništva u Ličko-Krbavskoj, Modruško-riječkoj, Zagrebačkoj i Varaždinskoj županiji nije bilo, a one su bile tradicionalno pravaška uporišta. Iako hrvatsko građanstvo nije imalo akumulaciju kapitala kao mađarsko i austrijsko-njemačko došlo je do porasta broja obrtnika za 86.6%, a trgovaca za 112.9%. Sve navedene promjene su se odrazile na značaj Stranke prava i na njeno novo usmjerenje.³⁰³

Pravaška načela su bila definirana šezdesetih godina na početku razvoja građanskog društva i u vrijeme integracije hrvatskog naroda. Pravaška ideologija je tada težila nacionalnom osvještavanju i stvaranju homogenog naroda koje bi onda za posljedicu imalo rješavanje gospodarskih pitanja. Tijekom osamdesetih kada je

²⁹⁹ Peršić, *Kroničarski spisi*, 63

³⁰⁰ Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 262.

³⁰¹ Na istom mj.

³⁰² Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 264.

³⁰³ Na istom mj.

pravaštvo doseglo svoj vrhunac, pravaši su mogli zastupati sve društvene slojeve osim najbogatijih iako nisu nudili rješenja teške ekonomske situacije dok se ne postigne samostalna hrvatska država. Naime, sitno građanstvo je oduševljeno prihvatilo pravaška načela, no kako je vrijeme odmicalo ekonomski problemi sitnog građanstva su rasli jer ih je kočio vanjski kapital te međusobna konkurencija. Do početka devedesetih, trgovci i obrtnici s više zaposlenih su bili pravaški orijentirano građanstvo kojemu je odgovarala Frankova i Folnegovića politika. Početkom devedesetih godina u Austriji se javljao otpor dualizmu čiji je nositelj bila sitna bečka buržoazija jer su bili u uvjerenju da dualizam pogoduje Mađarima. U ovim gospodarsko političkim prilikama u Monarhiji *moderno pravaštvo* nije imalo jasno definiran program rješavanja hrvatskog pitanja, te se zastupalo stajalište između reformiranog dualizmu ili u okviru trijalizmu. Pravec *modernog pravaštva* što su ga zastupali Folnegović i Frank se postupno formirao „kad ne ide drugačije, neka najprije Monarhija kao velika sila riješi svoje probleme uz pomoć Hrvata, a kasnije će se valjda dopustiti proširenje autonomije i sjedinjenje Hrvatske i Slavonije s Dalmacijom.“³⁰⁴

5.4. Saborski izbori 1892. i saborske teme 1892.-1895.

Posljednji saborski izbori prije raskola u Stranci prava bili su održani 30. i 31. svibnja te 1. i 2. lipnja 1892. Na izborima je vladala je slična atmosfera kao i na prethodnim uz pritiske i zloporabe položaja od strane režimske vlade, no Khuen je računao i s kratkim predizbornim periodom od samo 15 dana. Neodvisna narodna stranka apstinirala od izbora zbog, kako su se izjašnjavali, nepostojanja slobode izbora, a posebice stoga što je vladina narodnjačka većina usvojila Izborni red kojim je unaprijed osigurala pobjedu.³⁰⁵ Obavijest o apstinenciji od izbora je objavljena u *Obzoru* u kojoj su se prenosili zaključci skupštine Neodvisne narodne stranke, pozivajući narod da ne glasuje kako ne bi neizravno utjecali da se izabiru zastupnici koji će biti marionete onih koji pod prividom ustavnosti vladaju apsolutistički. Isticali su da će raditi još više u javnoj i kulturnoj djelatnosti. Svoje nesudjelovanje u izborima su smatrali žrtvom koju polažu u korist hrvatskog državnog prava, a koja im nije teška:

³⁰⁴ Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 262.

³⁰⁵ Perić, *Politička oporba u Banskoj Hrvatskoj 1880. – 1903.*, 32.

„Sve za vjeru i domovinu“.³⁰⁶ Narodna stranka je dobila 78 mandata, a Stranka prava 8 mandata, Srpska samostalna stranka 2 mandata.

Na izborima 1892. izabrani su pravaški kandidati: Ante Starčević u 24. kotaru s biralištem u Delnicama, Ivan Banjavčić u 26. kotaru s biralištem u Karlovcu, Erazmo Barčić u 23. kotaru s biralištem u Bakru, Mile Starčević u 31. kotaru s biralištem u Svetom Ivan Zelinu, Dragutin Grdenić u 53. kotaru s biralištem u Križevcima, Đuro Jakačin u 28. kotaru s biralištem u Jaski. Josip Frank je bio izabran u 34. i 51. kotaru s biralištem u Sisku i Križu.³⁰⁷ Kako je Frank bio izabran u dva kotara odlučio se za kotar s biralištem u Križu u kojem je pobjeđivao od 1884. pa do 1911. Na ovim izborima Frank je dokazao da ima veliku podršku u sisačkom kotaru, a njegovom izbornom uspjehu je pridonijela podrška Grge Tuškana koji se polako vraćao u politiku.³⁰⁸ Za Sisak su raspisani ponovljeni izbori. Fran Folnegović je pobjedio u kolovozu 1892. u 34. kotaru s biralištem u Sisku, a Eugen Kumičić je bio izabran na naknadnim izborima u 63. kotaru s biralištem u Brodu te je bio prisutan od 44. sjednice u prosincu 1893.³⁰⁹ Nakon izborne pobjede u Sisku Folnegović je održao govor u kojem je jasno izražavao da je spreman za pregovore i političku suradnju u okviru dualizma rekavši: „ja si predstavljam budućnost naroda hrvatskoga obezbiedjenju samo u slogi, ljubavi i savezu s Ungarijom.“³¹⁰ Iz njegova govora su se jasno naslućivale podjele unutar Stranke prava.

Debata o saborskoj adresi započela je na 6. sjednici 16. kolovoza 1892. Bile su podnesene dvije adrese: adresa Stranke prava i adresa saborske narodnjačke većine.³¹¹

Adresu Stranke prava je sastavio i pročitao Frank, iako nije mala dovoljno potpisnika. Vjerojatno je bila na dnevnom redu jer je Khuen želio da se u saboru jasno prikaže zaokret u pravaškoj politici od Starčevića prema Franku kao uspjeh njegove vladavine *željeznom rukom*. Klub Stranke prava je danima raspravljao o adresi koju je napisao Frank, a koja je bila utemeljena na kraljevoj zavjernici iz 1867., te su adresu

³⁰⁶ „Neodvišnjačka obavijest o nesudjelovanju u saborskim izborima“, *Obzor*, 20.V.1892., br. 116., prema: Perić, *Politička oporba u Banskoj Hrvatskoj 1880. – 1903.*, 110.

³⁰⁷ Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000., Drugi svezak: 1868. – 1918.*, 300.

³⁰⁸ Obradović, *Grga Tuškan; povijest pravaštva u Sisku*, 24.

³⁰⁹ Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000., Drugi svezak: 1868. – 1918.*, 300.

³¹⁰ Obradović, *Grga Tuškan; povijest pravaštva u Sisku*, 24.

³¹¹ Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000., Drugi svezak: 1868. – 1918.*, 301.

odbacili: Banjavčić, Folnegović, Barčić. Na nagovor Mile Starčevića Barčić je ipak potpisao adresu neposredno prije saborske sjednice. U adresi je, pozivanjem na kraljevu zavjernicu, zapravo bila prihvaćena Nagodba, uz inzistiranje na proširenju hrvatske autonomije. Iako je kraljeva zavjernica izdana nakon uvođenja dualističkog sustava i na temelju zaključaka Ugarskog sabora, dakle bez prisutnosti hrvatskih zastupnika, Frank je spomenuti dokument tumačio kao jamstvo za „slobodu, cjelokupnost i ustav kraljevine Hrvatske“ kao ostvarenje hrvatskog državnog prava na temelju hrvatske Pragmatične sankcije iz 1712.³¹² Treba napomenuti da je i Ante Starčević uvijek tvrdio da su Mađari, zavjernicom, dali Hrvatima veću autonomiju koja nije bila realizirana jer su je spriječili bečki politički krugovi. Međutim, pri takvom tumačenju zavjernice, nameće se zaključak da je Ugarski sabor radio protiv vlastitih interesa, što je slabo vjerojatno, jer je mađarska politička elita i vrlo skučenu hrvatsku autonomiju smatrala prevelikom. Frankova adresa se podudarala s programom Neodvisne narodne stranke iz 1884., a odisala je lojalnošću naspram vladara te su tek poslije raskola 1895. mnogi pravaši izjavljivali da je kraljeva zavjernica dokument o ugarskom kralju i kruni te da je uporište Nagodbe.³¹³

Ante Starčević je u svome govoru pobijao Frankovu adresu iako ju je sam potpisao. Kazao je da je „proti svakoj adresi i protiva svakoj izjavi na krunu“³¹⁴, jer su sve dosadašnje adrese donosile „nova ili povećavala stara zla po narod“, te da bi on kada bi mogao birati izabrao „iskreni despotizam“ nego postojeću ustavnost. Tvrdio je da bi iskrenom smatrao jedino adresu koja bi podsjetila vladara da su sve adrese od 1861. nezakonite, te da su ih nakon krunidbe Ferdinanda I „otci naši kroz 350 godina upravljali uzalud“. U svome govoru Ante Starčević je bio ogorčen „što narod proklinje ovo stanje u kojem „propada“ te da bi narodni zastupnici morali „te stvari u adresu metnuti“.³¹⁵

U debati o adresi Stranke prava Khuen je u svome govoru o pravaškoj adresi ocijenio da je adresa Stranke prava izražavala jednake stavove vladinim. Premoćno ukazujući javnosti na preobrazbu idejne srži Stranke prava ukazivao je da je uspio u svojoj politici pacifikacije radikalne oporbe.³¹⁶ Režimski zastupnik Fran Spevec je

³¹² Gross, *Izvorno pravaštvo*, 754.

³¹³ Isto, 752.

³¹⁴ Starčević, "Govor izrečen u hrvatskom saboru dne 17. kolovoza 1892.", 429.

³¹⁵ Isto 430.

³¹⁶ Matković, Stjepan. „Između starog i modernog pravaštva“, 132.

izjavio da se Frank razlikuje od „čistih“ pravaša upravo po tome što ne razlikuje pravaška od obzoraških načela. Mile Starčević zagovarao pravašku adresu, za koju je tvrdio da je pravi izraz hrvatskih interesa jer su se u njoj predlagala zakonita sredstva za postizanje samostalnosti i nezavisnosti ujedinjene Hrvatske, te se poticao hrvatski narod da državna pitanja rješava samo sa svojim vladarom. Pravaš Ivan Banjavčić zagovarao je pravašku adresu te je kritizirao Mađare koji su se kako je tvrdio, prema Hrvatima ponašali kao gospodari, te je kritizirao Srbe koji podržavajući vladu podržavaju mađarsku hegemoniju. Kazao je da Hrvati imaju povjerenja u svoga vladara.³¹⁷ U *Obzoru* se pozdravljala adresu Stranke prava te je bilo istaknuto da je ona dokazala da je „steklišvo“ nestalo te da je bio otvoren put prema suradnji pravaša i neodvišnjaka koju su neodvišnjaci dugo zagovarali.³¹⁸

Bitna razlika između pravaške i narodnjačke adrese je bila u tome što se pravaška adresa zalagala za ravnopravnost s Mađarima dok je narodnjačka naglašavala da je Hrvatska u podređenom položaju u odnosu na Mađarsku. Adresa saborske većine je usvojena 10. kolovoza 1892.

Zbog zasjedanja zajedničkog Sabora u Pešti, Hrvatski sabor nije zasjedao od rujna do prosinca 1892., a nastavio je s radom u siječnju i veljači 1893. potom je imao prekid koji je trajao osam i pol mjeseci da bi se ponovno sastao sredinom studenog 1893. U prosincu 1893. istaknuo se svojim govorima Eugen Kumičić koji je naglašavao da su u sabornici s većine značajnih funkcija izostavljeni Hrvati, kazao je da je jedino predstojnik vladina Odjela za bogoštovlje i nastavu Isidor Kršnjavi po nacionalnosti Hrvat. Tvrdio je da je upravo to pokazatelj odnosa vladajućeg režima prema Hrvatima u vlastitoj zemlji.³¹⁹ Kumičić se nije mogao priviknuti na Frankovo dodvoravanje vrhovima Monarhije i napuštanje slavenske solidarnosti te je u raspravi o proračunu 1893. sa žarom govorio da su se dizali Česi, Slovaci, Hrvati i Rumunji protiv ropstva Monarhije. U tome kontekstu Srbe nije spominjao.³²⁰

Tijekom 1894. u nizu sjednica su prevladavale polemike između Stranke prava i Narodne stranke. Vodile su se rasprave o konkretnim pitanjima: razmatranjem zemaljskog proračuna, odgovorima na zastupničke interpelacije, izvještajima o stanju

³¹⁷ Isto, 303.

³¹⁸ Gross, *Izvorno pravaštvo*, 761.

³¹⁹ Isto, 304.

³²⁰ Gross, *Povijest pravaške ideologije*, 278.

u upravi, pravosuđu i školstvu, dodjeljivanjem financijskih potpora. U saborsku proceduru su ušle izmjene i donošenje novih zemaljskih zakona. Među zakonima donesenim 1894. nalazili su *Zakon ob ustroju gradskih i obćinah u kraljevnah Hrvatskoj i Slavoniji* i *Zakon ob uređenju zemljišnih zajednica*. Krajem 1894. bio je usvojen proračun za 1895. s ukupnom sumom od 8.411.958 forinti. Među zakonima koje je sabor donio tijekom prve polovice 1895. nalazio se *Zakon o uređenju plemenite općine turopoljske*. U razdoblju od kraja svibnja do kraja listopada 1895. sabor nije zasjedao.³²¹

5.5. Neodvisno pravaški sporazum o suradnji 1888. do 1892.

Od početka djelovanja Stranke prava i Neodvisne narodne stranke nametali su se brojni razlozi suradnje u teškim prilikama u Monarhiji. Iz pisane korespodencije krajem 1888. između Račkog i Strossmayera je vidljivo da su intezivno radili na zbližavanju sa Strankom prava oslanjajući se na riječke pravaše posebice na Barčića i Folnegovića. U svojim pismima Strossmayer je naglašavao da bi on „pružio ruku Barčiću“³²² te da je Barčić kao uvjet suradnje zahtijevao da predstavnici umjerene opozicije napuste nagodbenu politiku. Međutim do kraja 1888. nije bilo značajnog pomaka prema sporazumu o suradnji i oporba je ostala rascjepkana i nemoćna. Naime, Strossmayer je zažalio što je pisao Barčiću jer kako je tvrdio neodvišnjaci se „boje zanijekati obveznost Nagodbe“.³²³ Daljnjem pogoršavanju odnosa unutar opozicije pridonio je Starčević tijekom govora o proračunskom budžetu opetovanim kritikama Strossmayera i Mažuranića kao krivcima što su "izručili domovinu volji Mađara" i prouzrokovali težak položaj Hrvatske.³²⁴ Strossmayera su ove optužbe teško pogodile, tvrdio je da je on osuđivao Nagodbu i njenu reviziju te da zbog Nagodbe nije više sudjelovao u radu sabora. *Obzor* je objavio da Starčević napada Strossmayera „iz čiste taštine“.³²⁵

Kolebanja unutar Stranke prava između suradnje s „obzorašima“ i Starčevićeve politike negacije je vidljivo u pisanju *Hrvatske* koja je zamjerala neodvišnjacima

³²¹ Perić, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000., Drugi svezak: 1868. – 1918.*, 306.

³²² Perić, *Politička oporba u Banskoj Hrvatskoj 1880. – 1903.*, 300.

³²³ Na istom mj.

³²⁴ Gross, *Izvorno pravaštvo*, 696.

³²⁵ Na istom mj.

pristajanje uz Nagodbu, a zamjerke na račun neborbenosti pravaša u sabornici opravdavale su se činjenicom da je trebalo „tegobe hrvatskoga naroda svečano na govornici u saboru iznieti“.³²⁶ Od kada je Frank 1890. preuzeo glasilo Stranke prava *Hrvatsku* postupno je pretvarao Starčevićeva načela u njihovu vlastitu suprotnost, tj. od ideje o samostalnoj Hrvatskoj koja nema zajedničke poslove ni s Austrijom ni s Ugarskom i koju će u dogovoru s vladarom provesti u djelo ideju o suverenom hrvatskom narodu, u ideju o bezuvjetnoj suradnji Stranke prava s vrhovima Monarhije, koji će se odužiti time što će omogućiti hrvatskom narodu vlastitu državu u okviru Habsburške Monarhije.³²⁷

Neodvišnjak Šime Mazzura je ustrajno radio na postizanju sporazuma o suradnji pravaša i neodvišnjaka te je on u jesen 1890. predložio Klubu neodvisne narodne stranke da se pokušaju sporazumjeti u svezi koalicije na izborima 1892. Tom prilikom Mazzura je sastavio program koalicije kojega je predstavio uglednijim članovima Stranke prava. Budući da nisu dobili odgovor, Mazzura i Rački su pozivali na koaliciju u *Obzoru*, no pravaši nisu pristali na sporazum.³²⁸

Neodvisna narodna stranka je apstinirala od izbora 1892. te je pomagala Stranku prava gdje je bilo moguće. Poražavajući rezultati izborima 1892. nametnuli su pravašima ozbiljna razmišljanja o zbližavanju i suradnji opozicije na temelju *državnog hrvatskog prava*, a za koju su se dulje vrijeme zauzimali Šime Mazzura i Franjo Rački. Pregovore je vodio Rački, te je na sastanku 18. prosinca 1892. postignut sporazum, a potpisan je 26. prosinca 1892. *Hrvatska* je javljala: „Sinovi iste majke, koji su do sada jedan na drugoga navaljivali žestoko, oprečno i stravstveno, našli su se u ljubavi.“³²⁹ Taj članak iz *Hrvatske* je prenijela je i *Naša Sloga*, preporodni list istarskih Hrvata koji je poticao integraciju Istre s ostalim hrvatskim zemljama.³³⁰ *Naša sloga* je isticala “Stranka prava i neodvisna narodna stranka odsada imadu jednu zastavu, jedan program“ koji je se temeljio na „oživotvorenju državnoga i prirodnoga prava Hrvatske, njezine zakonite nezavisnosti, slobode i cjelokupnosti u Habsburškoj monarkiji“.³³¹ U

³²⁶ Gross, *Izvorno pravaštvo*, 700.

³²⁷ Gross, Mirjana, *Studentski pokret 1875-1914, Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, knj. I, Zagreb, 1969., str. 454.

³²⁸ Perić, *Politička oporba u Banskoj Hrvatskoj 1880. – 1903.*, 120.

³²⁹ „Sjedinjenje opozicije“, *Hrvatska*, Zagreb, 31.XII.1892., br. 299., prema: Perić, *Politička oporba u Banskoj Hrvatskoj 1880. – 1903.*, 121-122.

³³⁰ Šetić, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama Naša sloga 1870.-1915.*, 179.

³³¹ „Viesti iz metropole Hrvatske“, *Naša sloga*, Trst, 5. I. 1893., br. 1., prema: Šetić, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama Naša sloga 1870.-1915.*, 180.

Crvenoj Hrvatskoj, političkom tjedniku kojega je pokrenuo pristaša Stranke prava Frano Supilo u suradnji s dubrovačkim pravašima i narodnjacima, kako bi spriječili djelovanje Srpske stranke s autonomašima, zaključivalo se da još nije bio trenutak za fuziju te je bila izražena nada da će „otadžbenici preko Velebita“ nastaviti prema zbližavanju.³³²

Kao kruna sjedinjenja opozicije je bio, doduše *pro forme* susret Starčevića i Strossmayera. Obzor je oduševljeno pisao: *Dvie se zviezde stopiše u jednu . . .*³³³

5.6. Nesuglasja o sjedinjenju pravaša i neodvišnjaka i postizanje zajedničkog programa 1894.

Među predstavnicima Stranke prava od 1893. intenzivirala se borba za vodstvo stranke. Oko političkog usmjeravanja Stranke prava su se sukobljavali Frank, Barčić, Bakarčić i Folnegović s naglaskom na preispitivanje političkih svjetonazora Ante Starčevića. U korespondenciji Strossmayer-Rački 1883., Rački je pisao, da dok Starčević ima toliki utjecaj, teško će se obje opozicije sporazumjeti osim u dnevno političkim događajima.³³⁴

Skupština sjedinjene opozicije je bila održana 15. studenog 1893. kako bi prihvatili *Sporazumek* od 18. prosinca 1892. kojim su se obje stranke obvezale na zajedničko djelovanje na oživotvorenju hrvatskog državnog prava, no tada nije bio objavljen tekst sporazuma stoga je bio izabran Egzekutivni odbor opozicije koji je trebao napisati program, a to su bili neodvišnjaci: Franjo Rački, Tadija Smičiklas, Milan Amruš, Šime Mazzura, Marijan Derenčin, Gjuro Crndak i Josip Muzler, te pravaši: Fran Folnegović, Josip Frank, Eugen Kumičić, Stjepan Boroša, David Starčević, Grga Tuškan i Juraj Žerjavić.³³⁵

Prije zajedničke skupštine sjedinjene opozicije održale su se zasebne skupštine Stranke prava i Neodvisne narodne stranke kako bi raspravile o kompromisu od 18.

³³² „Sporazum“, *Crvena Hrvatska*, Dubrovnik, 14.I.1893. br. 1., prema: Perić, *Politička oporba u Banskoj Hrvatskoj 1880. – 1903.*, 123.

³³³ "Strossmayeru i Starčeviću u (U slavu njihova izmirenja)", *Obzor*, Zagreb, 23. VI. 1893. br. 142., prema: Perić, *Politička oporba u Banskoj Hrvatskoj 1880. – 1903.*, 143..

³³⁴ Matković, Stjepan. „Između starog i modernog pravaštva „ 129.

³³⁵ Obradović, *Grga Tuškan; povijest pravaštva u Sisku*, 23.

prosina 1892. Na skupštini Stranke prava je bilo, prema pisanju Hrvatske, 160 članova, a vodio ju je podpredsjednik kluba Folnegović³³⁶. Na skupštini Neodvisne narodne stranke je bilo 250 članova, a vodio ju je Rački.³³⁷ Obje skupštine su prihvatile kompromis te su istoga dana održali zajedničku skupštinu na kojoj su stranke međusobno izmijenile programe kako bi se mogao napisati zajednički program. Stranka prava je prvi put imala svoj program čiji je nacrt napisao Frank. Rački je počeo sastavljati zajednički program, međutim je preminuo. Nakon njegove smrti su nastavljene sjednice Egzekutivnog odbora koji je trebao utvrditi zajednički program, no došlo je do nesuglasja jer su pravaši inzistirali na imenu „Stranka prava“ te je stoga bio izabran egzekutivni pododbor u kojem su bili pravaši Frank i Kumičić te neodvišnjaci Smičiklas i Mazzura. Egzekutivni pododbor je imao zadatak složiti zajednički program što je bilo zahtjevno s obzirom na različite tradicije stranaka. Naime, Neodvisna narodna stranka je Vojnovićevom adresom iz 1884. priznavala Nagodbu te je njen program bio na stajalištu između dualizma i trijalizma, a Stranka prava osamdesetih godina nije priznavala Nagodbu, te je njen stav bio da se Hrvatska po svom državnom pravu nije nalazila u Habsburškoj Monarhiji, te da je pitanje samostalnosti trebala rješavati sa svojim vladarom. Međutim, napuštanje Starčevićevih načela je vidljivo već u adresi iz 1887., a nakon ulaska Franka te utjecajem Folnegovića dolazi do preobrazbe smjera Stranke prava. Moglo bi se pretpostaviti da su Frank i Folnegović krenuli u pregovore s neodvišnjacima kako bi Stranka prava „pod okriljem“ pregovora dobila program suprotan Starčevićevoj ideologiji što nikako nije bio moguće u okviru klubu Stranke prava.³³⁸

Tijekom rasprava pododbora 16., 17. i 18. ožujka 1894. su se vodili razgovori o međusobno različitim stajalištima te se uz ustupke došlo do suglasja. Pravaši su usvojili okvir Monarhije te rješenje hrvatskog pitanja u političkom sustavu između dualizma i trijalizma. Neodvišnjaci su pristali na sjedinjenje ne samo Hrvatske, Slavonije, Dalmacije, Rijeke i Međimurja već i Istre, Slovenije te Bosne i Hercegovine u okviru Habsburške Monarhije.³³⁹ Program je bio na stajalištu između dualizma i trijalizma, te su njegovi tvorci težili iskorištavanja krize dualizma za rješavanje

³³⁶ Gross, *Izvorno pravaštvo*, 777.

³³⁷ Perić, *Politička oporba u Banskoj Hrvatskoj 1880. – 1903.*, 153.

³³⁸ Gross, *Izvorno pravaštvo*, 779.

³³⁹ Isto, 781.

hrvatskog pitanja. Nakon dugog razmišljanja Ante Starčević je potpisao program koji mu je donio Frank, a kojeg mu je pročitao nećak Mile Starčević. Ante Starčević je zatražio da se umetne riječ „hrvatska“ ispred riječi „Pragmatična sankcija“ u 3. točki programa koja je glasila: „Poslove skupne cijeloj monarkiji, potičući iz pragmatične sankcije, rješavati će kraljevina Hrvatska ravnopravno kraljevini Ugarskoj, s ostalim zemljama Njegova Veličanstva.“³⁴⁰

Pravaši su zamjerali Josipu Franku, Mili Starčeviću i Eugenu Kumičiću jer su vjerovali da su oni izmanipulirali Antu Starčevića kojega je bolest onemogućavala da se snađe u novim prilikama te je potpisao program kojim je dozvolio zloporabu njegova imena. Simpatizeri stranke prava su nakon što je program potpisan povjerovali da se radi o Starčevićevu nauku prilagođenom novim političkim prilikama što je bilo istaknuto i u *Hrvatskoj* 6. lipnja 1894., program se opisivao „kao izraz čistoga programa stranke prava“.³⁴¹

Za vrijeme sjednice 20. ožujka 1894. došlo je do rasprave o imenu sjedinjene opozicije, neodvišnjaci nisu pristajali da se za ime ujedinjene opozicije uzme bilo koja kombinacija riječi koja bi sadržavala riječi „Stranka prava“. Ipak je na sjednici 14. travnja 1894. je konačno napisan program u 5. točaka.³⁴² Stranka prava je na sjednici u lipnju 1894. objavila gotovo identičan program koji je ostao kao programska odrednica pravaša sve do sredina Prvog svjetskog rata, međutim nije ostvareno idejno jedinstvo već cijepanje Stranke prava na više stranaka.³⁴³

Već 15. travnja 1894. moglo se čitati u bečkom tisku da je došlo do prekida pregovora o sjedinjavanju opozicije. Budući da je tu vijest stranom tisku plasirao Frankov brat Jakob, moglo bi se pretpostaviti da je to bio jedan od Frankovih pokušaja da ne dođe do fuzije. Frank je sudjelovao u pripremama za sjedinjenje, međutim istovremeno je poduzimao značajne korake da do njega ne bi došlo jer bi time, kako je mislio, njegova vodeća pozicija, koju je imao zahvaljujući povjerenju Ante Starčevića i dobrih izbornih rezultata, bila ugrožena.³⁴⁴ U daljnjim pregovorima 30. travnja 1894. su se nastavljale nesuglasice u svezi zajedničkog imena. Pravaši su inzistirali na

³⁴⁰ Cipek, Matković, *Programski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.-1914.*, 358.

³⁴¹ Gross, *Izvorno pravaštvo*, 783.

³⁴² Perić, *Politička oporba u Banskoj Hrvatskoj 1880. – 1903.*, 156.

³⁴³ Cipek, Matković, *Programski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.-1914.*, 357.

³⁴⁴ Obradović, *Grga Tuškan; povijest pravaštva u Sisku*, 23.

imenu Stranke prava. Neodvisna narodna stranka je odbijala prihvatiti ime Stranke prava iako je program prihvatila. Neodvišnjaci su imali različite prijedlog za ime: *Sjedinjena opozicija, Hrvatska stranka, Sjedinjena državnopravna stranka*.³⁴⁵ U svezi imena sjedinjene opozicije Frank je pisao Strossmayeru 8. svibnja 1894. te ga zamolio da napiše brzojav Smičiklasu da prihvati ime Stranke prava. U pismu je isticao da su pravaši morali ostati pri imenu svoje stranke jer bi u protivnome moglo doći do raskola unutar Stranke prava: „Napuštanjem imena uzdrmana bi bila vjera u nepopustljivost i sigurnost nosiocah Stranke prava, a to bi bila njena politička smrt.“³⁴⁶ Frank i Folnegović su u svojim poslanicama naglašavali da Neodvisna narodna stranka više ne postoji, te da je zajednički program „čisti stari“ prilagođeni pravaški program. Navodili su tobožnju ustupak prema „okviru Monarhije“ na čemu su neodvišnjaci inzistirali, iako je bilo razvidno da je vodstvo Stranke prava i prije Frankova ulaska u stranku težilo prema okviru Monarhije kako bi skinuli „veleizdajničku stigmatu“. Okviru Monarhije su se jedino protivili David Starčević i Gjuro Rukavina. Folnegović je u opravdavanju programa išao toliko daleko da je izjavljivao da su u programu spojene dvije pravaške struje: Ante Starčevića i ona Mihovila Pavlinovića. Mihovil Pavlinović je bio hrvatski političar član Narodne stranke u Dalmaciji. Poticao je puk na buđenje nacionalne svijesti, a njegova dugogodišnja borba za položaj hrvatskog jezika rezultirala je prihvaćanjem prijedloga 1883. da se hrvatski jezik uvede kao službeni u sve dalmatinske državne urede. Zagovarao je hrvatsku samostalnost, cjelovitost i ustavnost u okviru južnoslavenske zajednice te za preuređenje Austro-Ugarske Monarhije na federalističkom načelu.³⁴⁷

Do sloma pregovora je došlo na sjednici Egzekutivnog odbora 9. svibnja 1894. Frank je nastojao optužiti Mazzuru i Smičiklasu, a posebice Smičiklasu jer je tvrdio da bi u slučaju sjedinjenja, vladajući onemogućili Smičiklasovu ambiciju da postane predsjednik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti te da je stoga radio protiv fuzije.³⁴⁸

³⁴⁵ Perić, *Politička oporba u Banskoj Hrvatskoj 1880. – 1903.*, 161.

³⁴⁶ Perić, *Politička oporba u Banskoj Hrvatskoj 1880. – 1903.*, 162.

³⁴⁷ Pavlinović, Mihovil. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 13. 9. 2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=47155>

³⁴⁸ Gross, *Izvorno pravaštvo*, 785.

Neodvišnjaci Šime Mazzura i Marijan Derenčin su u svojoj knjižici *Programi oporbenih stranaka u Hrvatskoj* tvrdili da ujedinjenje opozicije nije uspjelo jer se neodvišnjaci nisu htjeli preobraziti u pravaše. Odbacivali su pravašku politiku „čekanja“ jer, kako su tvrdili, samostalne države ne nastaju jednostranom voljom naroda već njegovim djelovanjem uz pomoć saveznika i zagovornika. U spomenutoj knjižici su autori tvrdili da nije moglo biti fuzije dok se ne postigne suglasje o shvaćanju odnosa Hrvatske prema Monarhiji, ali i da nije moglo doći ni do koalicije jer su pravaši odbacivali i sporazum iz 1892. koji je imao značaj koalicije.³⁴⁹ *Obzor* je uvjeravao čitatelje da su stranke različito tumačile program, tvrdili su da je za neodvišnjake bio dualistički, a za pravaše je bio Starčevićev nauk.³⁵⁰ Na skupštini svoje stranke 15. listopada 1894. neodvišnjaci su rezimirali duge i mukotrpne pregovore o postizanju jedinstvenog programa opozicije te su zaključili da nisu mogli pristupiti Stranci prava jer bi tada dobili vodstvo upitne političke reputacije.³⁵¹ Dakle, nastupila je apsurdna situacija da su stranke prihvatile zajednički program, a da do sjedinjenja nije došlo. Mnogi pravaši su optuživali Franka za slom pregovora. U slijedećoj su se godini Frank i Folnegović uz borbu za vodstvo Stranke prava, počeli razilaziti i u političkim stavovima. Folnegović je ostajao pri dualističkoj promađarskoj politici, a Frank se priklanjao proaustrijskoj trijalističkoj politici. Ante Starčević je pri javnim istupima zastupao svoju izvornu pravašku ideologiju, no dozvoljavao je Franku da vodi politiku suprotnu njegovim načelima.³⁵²

5.7. Raskol u Stranci prava

Već u jesen 1894. bilo je vidljivo rasipanje u Stranci prava prvenstveno zbog sukoba između Franka i Folnegovića s Barčićem i Bakarčićem koji je uložio značajna financijska sredstva za napredak stranke. Barčić i Bakarčić su potpuno odbacivali *moderno pravaštvo*. Polemika se odvijala preko tiska: *Crvena Hrvatska*, tršćanskog lista *Il pensiero slavo* i *Hrvatske*. Klub Stranke prava je u prosincu 1894. raspravljao o sukobima oko Franka i nezadovoljstvom s Folnegovićem. Zaključak je bio prekinuti

³⁴⁹ Perić, *Politička oporba u Banskoj Hrvatskoj 1880. – 1903.*, 192.

³⁵⁰ Gross, *Izvorno pravaštvo*, 782.

³⁵¹ Perić, *Politička oporba u Banskoj Hrvatskoj 1880. – 1903.*, 200.-202.

³⁵² Gross, *Izvorno pravaštvo*, 788.

odnose s Barčićem i Bakarčićem, a predsjednik kluba Rukavina je objavio da se izmirio s Frankom.³⁵³

U prvoj polovici 1895. se nastavilo rasulo u Stranci prava te su nesuglasice vodstva stranke kulminirale što je bilo vidljivo i u tisku. Zagorski klub Stranke prava se pod utjecajem Davida Starčevića pobunio protiv Folnegovićevih pisama u *Hrvatskoj* o poplavama Save jer je u njima podržavao Khuenovu režimsku vladu. *Hrvatska* je kako su tvrdili napustila Starčevićeva načela. Stranački sukobi su se nastavljali te je Rukavina prekinuo primirje s Frankom te je zatražio da se Franku oduzme nadzor nad *Hrvatskom*, no to se nije dogodilo te je Rukavina istupio iz Kluba Stranke prava. Ante Starčević je želio da se iz Kluba stranke prava isključi David Starčević iako je bio najvjerniji zagovaratelj stričevog nauka. Budući da je tu informaciju Jakob Frank plasirao u bečkom tisku, Frankovi protivnici su vjerovali da je Josip Frank utjecao na političko likvidaciju Davida Starčevića koji je bio isključiv prema „okviru Monarhije“ što nije odgovaralo Franku.

Na sastanku kluba već 29. svibnja 1895. Frank je morao odstupiti sa svih pozicija u stranci. Nisu ga podržavali istarski ni dalmatinski pravaši te je zbog njihove oštre kritike morao dati ostavku kao vrhovni nadzornik *Hrvatske*. Okružni odbor Stranke prava u Splitu čiji je predsjednik bio Ante Trumbić je krajem lipnja 1895. poslao očitovanje klubu Stranke prava u Zagreb u kojem su kritizirali djelovanje Franka i Folnegovića.³⁵⁴

5.8. Folnegovićev istup

Khuen Hedervary je želio proslaviti svoju dvanaestu godišnjicu vladavine te je dogovorio posjet cara Franje Josipa I. Zagrebu od 14.-16. listopada 1895. Događaje za vrijeme careva posjeta Zagrebu je opisao Ivan Peršić u svojim *Kroničarskim spisima*. Velik utjecaj na Peršićevo pravaško političko opredjeljenje su imali Ante i David Starčević. Mnoge značajne predstavnike političkog života je upoznao u ranoj mladosti radeći u očevoj gostionici.³⁵⁵ Kao student je počeo pisati za *Hrvatsku*, te je bio

³⁵³ Isto, 806.

³⁵⁴ Isto, 810.

³⁵⁵ Peršić, Ivan, *Kroničarski spisi*, 5.-6.

izvjestitelj za zagrebačke događaje u vrijeme posjete Franje Josipa I. Peršić je bio ogorčen što se kao službeni razlog kraljeva posjeta navodilo da se kralj želio uvjeriti u napredak Hrvatske u nagodbenom sustavu te je pozivao studente da sabotiraju kraljev dolazak u Zagreb, jer je u njegovo ime osuđen David Starčević, te su njegovi preci ubili Zrinskog i Frankopana. Posebice je bio protiv sudjelovanja studenata u paradi jer bi to ukazivalo da se hrvatska mladež „pripitomila“. ³⁵⁶ Prvog dana tijekom posjete cara Franje Josipa I., sinovi Josipa Franka skinuli su mađarsku zastavu sa slavluka zbog čega su ih te večeri ozlijedili Mađari pa su iduće jutro po njih došli redari. Budući da su bili nesposobni za hodati, nisu mogli biti privedeni te su ispred njihovih vrata su bili postavljeni stražari. Treći i ujedno zadnji dan kraljeva boravka hrvatski studenti su spalili mađarsku zastavu na Trgu bana Jelačića te su time podržali hrvatsku oporbu u borbi protiv mađarskog nepravednog vladajućeg sustava. Spaljivanjem mađarske zastave hrvatska mladež je htjela pokazati da još nije slomljena od strane Austrije i Ugarske. Peršić je također bio priveden, a kako se uz sudbenu vodila istraga na sveučilištu zbog poticanja na nered bio isključen sa studija kojega je nastavio u Beču. ³⁵⁷ Glavna rasprava suđenja studentima je održana od 11. do 16. studenog 1895. Optužene studente, kojih je bilo 54, su branili najbolji hrvatski odvjetnici. ³⁵⁸ Na suđenju su svi optuženici su bili svečano odjeveni i sa crvenim karanfilom. Prvooptuženi je bio Vidrić koji je bio na čelu studentske povorke i koji je nosio zastavu sveučilišta. Vidrić se nije osjećao kriv kao ni ostali. Potvrdio je na sudu da su spalili mađarsku zastavu te okolnosti koje su dovele do toga. Naime, tvrdio je da su se studenti dan prije samog čina sastali na sveučilištu i raspravljali što treba učiniti protiv postavljanja mađarskih zastava te da su došli do zaključka da se spali mađarska zastava. Vidrić je uporno tvrdio da se ovaj događaj bio spontan i bez plana, a za sebe osobno je tvrdio da je prosvjedovao „proti magjarskoj supremaciji“, a da za druge nije znao. Vidrić je opisao kako su mirno krenuli sa sveučilišta te da su zastavu spalili na četiri sablje uz povike: „Živio hrvatski kralj, Slava Jelačiću i Abcig Magjari.“ Vidrić je rekao da ne zna tko je kupio zastavu, niti da je pod kaputom donešena na trg kako je tvrdio predsjednik suda. Kazao je da im je rektor Spevec rekao da izvan sveučilišta mogu demonstrirati. U svoju obranu je kazao da je njihov čin bio samo protest te da nisu u svoju povorku uključili građane. Drugooptuženi, Stjepan Radić je na pitanje tko je spalio mađarsku zastavu,

³⁵⁶ Isto, 124.

³⁵⁷ Isto, 128.

³⁵⁸ Perić, *Politička oporba u Banskoj Hrvatskoj 1880. – 1903.*, 205.

odgovarao: „svi.“³⁵⁹ U svojim odgovorima na pitanja državnog odvjetnika je pokušavao iznijeti svoje stavove o povredama Nagodbe. Radić je osuđen na pola godine strogog zatvora, ostali studenti između dva i pet mjeseci.³⁶⁰ Spaljivanje zastave je podržala hrvatska javnost.

Kada je Frank stupio u Stranku prava slagao se s Folnegovićem o novom pravcu Stranke prava, međutim već 1894. se razabiru razlike između njihovih stavova. Frank je računao s mogućim promjenama dualističkog sustava, no javno nije bio u dodiru s dualističkim krugovima poput Folnegovića. Folnegović je ostajao u okvirima dualizma te je pokušavao uz pomoću Franje Josipa I. osigurati vladajuću većinu Stranci prava. S obzirom da je Starčević bio sve bolesniji i sve teže je vodio stranku, Folnegović je bio uvjeren da bi trebao postati predsjednik Stranke prava. Međutim na funkciju pravaškog vođe je pretendirao i Josip Frank. Njihovo suparništvo je utjecalo na stranačko vodstvo koje se raslojavalo, no većina ih je ipak prednost davala Folnegoviću jer je već od 1875. bio saborski zastupnik Stranke prava, a Frank je pristupio Stranci prava tek 1890. Kako bi premostio prepreke Frank se, kako su vjerovali, pravaši ciljano sprijateljio s Antom Starčevićem te se izuzetno angažirao oko gradnje Doma. Ni Barčić nije vjerovao Franku te je smatrao da Starčeviću gradi Dom kako bi mu se dodvorio.³⁶¹ Kamen temeljac Doma Ante Starčevića je bio postavljen 26. lipnja 1894. kada je bila skupština Stranke prava. Na ovoj skupštini su predstavnike imali pravaši iz: Banske Hrvatske, Dalmacije, Istre, Bosne i Hercegovine i Slovenskih zemalja te predstavnici hrvatskog kluba u dalmatinskom saboru iz Zadra. Većina tih pravaša je bila prisutna 17. srpnja 1895. na svečanosti predaje dovršenog Doma Ante Starčevića Anti Starčeviću. Na svepravaškoj skupštini istog datuma je bio izabran središnji odbor Stranke prava. U središnji odbor nije ušao Josip Frank ni Mile Starčević niti drugi Frankovi istomišljenici, samo je bio izabran Eugen Kumičić kao zamjenik. Pobjeda Folnegovićeve struje došla je do izražaja i 16. listopada 1895. kada je birano novo rukovodstvo Kluba stranke te je za predsjednika bio izabran Folnegović, a za podpredsjednika Grga Tuškan. Uz podršku Ante Starčevića za mjesto predsjednika se bio kandidirao i Frank, a za podpredsjednika Kumičić. Frank je bio duboko razočaran te je vjerojatno da je ubrzano planirao raskoliti Stranku prava i postati vođa jednog

³⁵⁹ Isto, 205.

³⁶⁰ Isto, str. 206.

³⁶¹ Perić, *Politička oporba u Banskoj Hrvatskoj 1880. – 1903.*, 214.

njezinoj frakciji kao novoj stranci. Pogodan trenutak je nastupio već prilikom posjete Franje Josipa I. Zagrebu i Folnegovićeva istupa.³⁶²

Folnegović se na izvanredno sazvanoj sjednici, u svome govoru u gradskoj vijećnici ogradio od čina mladeži iako je znao da je javnost uz njih i da će Frank vjerojatno iskoristiti njegov istup kao povod za raskol. Folnegović je bio protiv prijedloga da većina Gradskog vijeća grada Zagreba izrazi žaljenje zbog događaja jer građanstvo nije sudjelovalo u demonstraciji već samo studenti te je predlagao rezoluciju kojom bi studenti trebali odgovarati akademskom senatu, a ne sudu. Folnegovićev istup su iskoristili i Khuen i ministar predsjednik Dezso Banffy kako bi sačuvali svoje političke pozicije. Pravaši su bili ogorčeni Folnegovićevim istupom koji je tada obnašao dužnost predsjednika Kluba Stranke. Starčević nije reagirao na demonstracije spaljivanja mađarske zastave iako su imale proaustrijski značaj, te se nije obazirao što su studenti klicali banu Jelačiću, no nije više želio dopustiti Folnegovićevu da piše za *Hrvatsku* niti da se očituje o svome istupu što je izazvalo prijepor u vodstvu stranke, no ipak je većina vodstva bila na Folnegovićevoj strani.³⁶³

Dan nakon Folnegovićeva istupa, 22. listopada 1895. Ante Starčević je zajedno s Frankom, Milom Starčevićem i Kumičićem pisano najavio istup iz Kluba Stranke prava i osnivanje Čiste stranke prava. U tome dokumentu su optužili Folnegovića za raskol jer je kako su tvrdili on je Strossmayera proglasio prorektorom Stranke prava i obavještavao ga o radu središnjeg odbora Stranke prava te su tvrdili da je iz rada toga odbora isključio vjerne stranačke drugove te što se ogradio od mladeži.³⁶⁴ Folnegović i Frankovi protivnici su tvrdili da su Frank i Mile Starčević izmanipulirali bolesnog Starčevića kako bi potpisao dokument o istupu, međutim je Frano Supilo posvjedočio da je posjetio Antu Starčevića netom prije raskola te da je doista bio u teškom zdravstvenom stanju, izoliran i ovisan o pomoći M. Starčevića, no smatrao je da ga nije trebalo uvjeravati da potpiše. Dakle, vjerojatno da je prevladala Starčevićeva netrpeljivost prema Folnegoviću i Frankova ambicija. Raskolom Stranke prava u listopadu 1895. formirale su se dvije političke grupacije: frankovci i domovinaši.

³⁶² Šetić, Nevio. „Odnos istarskih pravaša prema raskolu u Stranci prava Banske Hrvatske 1895.“ *Tabula: časopis Filozofskog fakulteta, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli* 14. (2014.), 239.

³⁶³ Peršić, *Kroničarski spisi*, 133.

³⁶⁴Gross, *Izvorno pravaštvo*, 826.

Hrvatska je prestala izlaziti, te su se razjedinjeni pravaši okupili oko dva nova lista *Hrvatsko pravo* i *Hrvatska domovina*.

Prvi članovi Čiste stranke prava bili su: Mile i A. Starčević, Kumičić i Frank. U tom periodu Starčeviću je zdravlje bilo loše, vjerovao je samo Franku i odredio ga je za svoga nasljednika u političkom smislu, a duhovnu i materijalnu ostavštinu je namijenio Mili Starčeviću. Raskol u stranci je pogodovao osobnim sukobima poput onog Tuškan i Franka kada je Tuškan u pismu Franku navodio dvadeset točaka kojima ga optužuje za raskol, te ga optužuje da je bio poslan *izvana* da uništi Stranku prava.³⁶⁵

6. Zaključak

Već u 19. st. postavljeni su temelji hrvatskog modernog političkog života. Izvorno pravaštvo i pravaški pokret temeljili su se na ideologiji Ante Starčevića i Eugena Kvaternika koja je kao konačan cilj imala integraciju hrvatskog naroda u samostalnu hrvatsku državu. Ante Starčević je bio je nositelj pravaške misli: "Ni pod Beč ni pod Peštu, nego za slobodnu i samostalnu Hrvatsku!," Starčević i Kvaternik su definirali osnovna načela pravaške ideologije do 1863. kada je pitanje preuređenja Monarhije bilo otvoreno, te su priželjkivali samostalnu hrvatsku državu. Nakon uspostave dualizma i Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. smatrali su da je prilika propuštena jer se Hrvatska našla u „okviru“ Monarhije te su glavnim krivcem smatrali Narodnu stranku te je pravaški tisak do Rakovice žestoka napadao Narodnu stranku pokušavajući na negaciji narodnjačke politike afirmirati pravaška načela za koja su smatrali da su jedina koja odgovaraju duhu hrvatskog naroda.³⁶⁶

Budući da pravaši nikada nisu vodili politiku koja bi poticala osvajačke težnje prema susjedima te su hrvatsku državu vidjeli u povijesnim granicama, vodili su politiku „čekanja“ na pogodnu konstelaciju vanjskih sila koja je trebala „iznjedriti“ samostalnu, nezavisnu, cjelovitu hrvatsku državu. Eugen Kvaternik je dao život u ustanku u Rakovici kako bi osvijetlio temeljnu pravašku misao da su interesi hrvatskog naroda i države nespojivi s interesima Austro-Ugarske. Nakon Rakovačke tragedije pravaštvo je nestalo iz političkog života Hrvatske, no već 1878. Starčević je počeo pisati u

³⁶⁵ Obradović, *Grga Tuškan; povijest pravaštva u Sisku*, 26.

³⁶⁶ Turkalj, *Pravaški pokret 1878.-1887.*, 12.

pravaškom glasilu *Slobodi* koja je bila dobro prihvaćena u svim dijelovima Hrvatske. Dakle, pravaška misao nije utihnula već je uhvatila plodno tlo što se pokazalo početkom 1880.-ih je kada je pravaštvo preraslo u nacionalni pokret koji je svoj vrhunac postigao 1884. usprkos režimskoj vladi Khuena Hedervarya. Hedervary je svojom represivnom politikom slomio zamah klasičnog izvornog pravaštva i usmjerio ga prema *modernom pravaštvu* koje je rješenja hrvatskog pitanja očekivalo u sklopu Austro-Ugarske Monarhije i njenog trijalističkog preuređenja.

Najistaknutije osobe Stranke prava tijekom prve polovine 1890.-tih su Fran Folnegović i Josip Frank, a njihov sukob za vodstvo stranke i političko nasljeđe Ante Starčevića je rezultirao raskolom u stranci 1895. Ugled Stranke prava je bio utemeljen na djelu Ante Starčevića, koji je prvenstveno bio ideolog, te kada istražujemo bogate povijesne izvore i pišemo o pravaštvu, trebali bi u centar svojih aktivnosti postaviti „samostalnu i nezavisnu Republiku Hrvatsku“, te se vratiti prema ishodištu, velikanu hrvatske državotvorne misli Anti Starčeviću koji je utjecao na generacije domoljuba koje su oblikovale modernu hrvatsku naciju i hrvatsku državu.

7. Literatura

Budak, Neven, Raukar, Tomislav, *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*, Zagreb: Školska knjiga, 2006.

Cipek, Tihomir, Stjepan Matković, *Programski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.-1914.*, Zagreb: Disput, 2006.

Dukovski, Darko, *Povijest srednje i jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeće I.*, Zagreb: Alinea, 2005.

Gross, Mirjana, *Izvorno pravaštvo*, Zagreb: Golden marketing, 2000.

Gross, Mirjana, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb: Izdavački servis Liber, 1983.

Gross, Mirjana, *Studentski pokret 1875-1914*, Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu, knj. I, Zagreb, 1969., 254.-257.

Gross, Mirjana. „Osnovni problemi pravaške politike 1878.-87.“, *Historijski zbornik*, XV (1962.), 61.-120.

Horvat, Josip, *Ante Starčević: kulturno - povijesna slika*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1990.

Kolar-Dimitrijević, Mira. „Jedan pogled na gospodarsku aktivnost pravaških vođa“ U: *Pravaška misao i politika*, ur. Jasna Turkalj, Zlatko Matijević, Stjepan Matković, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2007., 97.-124.

Matković, Stjepan. „Između starog i modernog pravaštva „ U: *Pravaška misao i politika*, ur. Jasna Turkalj, Zlatko Matijević, Stjepan Matković, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2007., 125.-141.

Obradović, Davorka, *Grga Tuškan; povijest pravaštva u Sisku*, Gradski muzej Sisak, 2000.,

Pavličević, Dragutin, *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, Zagreb: Sveučilišna naklada Liber, 1980.

Perić, Ivo; *Politička oporba u Banskoj Hrvatskoj 1880. – 1903.: suradničko povezivanje neodvišnjaka i pravaša od njihova stapanja u jednu stranku*, Zagreb: Hrvatski državni arhiv, 2009.

Perić, Ivo, *Hrvatski državni sabor 1848.-2000., Drugi svezak: 1868. – 1918.*, Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2000.

Peršić, Ivan, *Kroničarski spisi*, Zagreb; Državni arhiv u Zagrebu Dom i svijet, Hrvatski institut za povijest, 2002.

Starčević, Ante, *Djela dra. Ante Starčevića, Knjiga I: Govori, Zagreb: Inačica, 1893. (pretisak 1995.)*

Starčević, Ante, „Nekolike uspomene“, *Djela Dra. Ante Starčevića, Knjiga III., ., Znanstveno-političke razprave, Zagreb: Inačica, 1894. (pretisak 1995.), 315.-373.*

Starčević, „Pasma slavoserbska po Hrvatskoj“, *Djela Dra. Ante Starčevića, Knjiga III., Znanstveno-političke razprave, Zagreb: Inačica, 1894. (pretisak 1995.), 139.-216.*

Starčević, Ante, „Pisma Magjarolacah“, *Djela Dra. Ante Starčevića, Knjiga VI., Sušak: Inačica, 1879. (pretisak 1995.), 1.-167.*

Szabo, Agneza, *Ban Ivan Mažuranić graditelj moderne Hrvatske, U povodu 200. obljetnice rođenja (1814.–2014.), Zagreb: Matica Hrvatska, 2014.*

Šetić, Nevio, *O povezanosti Istre s ostalim hrvatskim zemljama Naša sloga 1870.-1915., Zagreb: Dom i svijet, 2005.*

Šetić, Nevio. „Odnos istarskih pravaša prema raskolu u Stranci prava Banske Hrvatske 1895.“ *Tabula: časopis Filozofskog fakulteta, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli* 14. (2014.), 233.-244.

Švoger, Vlasta, Jasna Turkalj, *Temelji moderne Hrvatske, Hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću, Biblioteka Povijest Hrvata, sv. 6, Zagreb: Matica hrvatska, 2016.*

Turkalj, Jasna, *Pravaški pokret 1878.-1887., Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2009.*

Turkalj, Jasna. „Prilog istraživanju pravaškog pokreta 1880-ih „ U: *Pravaška misao i politika*, ur. Jasna Turkalj, Zlatko Matijević, Stjepan Matković , Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2007., 29.-63.

Mrežni izvori

Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 21. 7. 2023 <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=6978>

Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 4. 8. 2023 <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=2273>

Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 13. 9. 2023. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=47155>

Stare hrvatske novine; portal digitaliziranih novina; dostupno na <http://dnc.nsk.hr/Newspapers/LibraryTitle.aspx?id=b5e9f095-5308-4aa3-8c00-5600b384022f>

8. Sažetak:

Od početka 19. st. hrvatske zemlje su bile pod vlašću različitih stranih vladara te nisu imale jedinstven hrvatski književni jezik. Nakon poraza revolucionarnog pokreta 1848./1849., Franjo Josip je 1851. uveo otvoreni apsolutizam u kojem treba tražiti začetke pravaške ideologije. Stranka prava pojavila se na političkoj sceni 1861. godine predvođena Antom Starčevićem i Eugenom Kvaternikom. Kvaternik je napisao prvu formulaciju pravaške ideologije u knjizi *Croatie et la Confédération italienne* iznoseći protuaustrijske i protumađarske stavove. Stranka prava je bila jedna od oporbenih stranaka za saborskog zasjedanja 1861. kada je prihvaćen prijedlog koji priznaje kralja Ugarske za vladara i još užu državno-pravnu vezu s Ugarskom, uz uvjet da se prizna neovisnost Trojedne Kraljevine. Sabor je većinom glasova odbio raspravljati o zajedničkim poslovima s Austrijom. Na izborima 1865. pobijedila je oporba u kojoj su pravaši bili zastupljeni s 4 mandata. U veljači 1866. godine, usvojena je adresa koja je prihvaćala zajedničke poslove Monarhije, ali je izražavala zahtjev za sjedinjenje Dalmacije i Krajine s civilnom Hrvatskom i Slavonijom. Nakon poraza u ratu s Pruskom 1866., Austrija je 1867. sklopila nagodbu s Mađarima u okviru personalne unije. Hrvatsko-ugarska nagodba je bila neminovnost i zaživjela je 1868. Poslije ustanka u Rakovici 1871., vlasti su onemogućavale rad Stranke prava. Teške prilike nagodbenog sustava su postupno zahvatile sve društvene slojeve te su se stvorili uvjeti za ponovno aktiviranje Stranke prava te njeno prerastanje u nacionalni pokret 1880.-tih.

Stranka prava je, s 5 mandata, na saborskom zasjedanju 1878. bila jedina stranački organizirana oporbena stranka. Na izborima 1881. Stranka prava je imala 9, a 1884. već 24 zastupnička mandata što je ukazivalo na snažan rast. Kršenjem odredbi Nagodbe mađarska vlada je stalno suzbijala hrvatsku autonomiju. Početkom kolovoza 1883. postavljeni su dvojezični grbovi na zagrebačko financijsko ravnateljstvo što je izazvalo gradske nemire koji su se proširili i među seljaštvom. Franjo Josip ukinuo ustav i uveo komesarijat. U prosincu 1883. Khuen Hedervary je imenovan banom. On je uništavao opoziciju, provodio mađarizaciju i vršio represiju. Pravašima su prijetili progoni kao i nakon Rakovice jer je režimska vlada optuživala Stranku prava kao začetnicu nemira. Adresa Stranke prava za saborskog zasjedanja u listopadu 1884. je proglašena veleizdajničkom i antidinastičkom. Tijekom saborskih sjednica 1884. je došlo do promjene poslovnika i omogućavanja isključivanja zastupnika. Do 1887.

Hedervary je uklonio sve Mažuranićeve zakone koji su pokušavali osigurati hrvatsku autonomiju, onemogućio je samostalnost sudstva, ukinuo je samoupravu županija i gradova, te je produžio izborni mandat s 3 na 5 godina. Na izborima 1887. Stranka prava je dobila samo 9 mandata, Neodvisna stranka 7, Središte 2, a režimska stranka je pobijedila s 87 mandata. Režimska stranka je koristila sva sredstva prisile i intriga kako bi dobili većinu, a postigla privid ustavnosti. Stranka prava je gubila podršku u narodu te dolazi do napuštanja politike *sve ili ništa* što je vidljivo u lojalnoj adresi iz 1887. Na saborskim izborima 1892. nastavljena je represija te je Neodvisna narodna stranka apstinirala od izbora, Narodna stranka je dobila 78, a Stranka prava 8, Srpska samostalna stranka 2 mandata. Poražavajući rezultati na izborima nametnuli su pravašima razmišljanja o zbližavanju opozicije te je došlo do sporazuma s Neodvisnom narodnom strankom u prosincu 1892. Zajednički program je bio utvrđen i prihvaćen u travnju 1894., no do sjedinjenja opozicije nije došlo zbog nesuglasja u svezi zajedničkog imena.

Hrvatski studenti spalili su mađarsku zastavu na Trgu bana Jelačića za vrijeme posjete Franje Josipa u lipnju 1895., te su time podržali hrvatsku oporbu. Fran Folnegović je osudio čin mladeži iako je znao da je javnost uz njih i da će Josip Frank iskoristiti njegov istup kao povod za raskol. Raskolom Stranke prava formirale su se dvije političke grupacije: frankovci i domovinaši. U tom periodu Starčeviću je bolest uznapredovala, vjerovao je samo Franku i odredio ga za svoga političkog nasljednika.

Ključne riječi: Ante Starčević, Eugen Kvaternik, Rakovička buna, Stranka prava, Khuen Hedervary

9. Abstract:

From the beginning of the 19th century, Croatian lands were under the rule of different foreign rulers and did not have a singular Croatian literary language. After the defeat of the revolutionary movement in 1848/1849, Franz Joseph I introduced open absolutism in 1851, in which the beginnings of Rightist ideology should be sought. The Party of Rights appeared on the political scene in 1861, led by Anto Starčević and Eugen Kvaternik.

Kvaternik wrote the first formulation of Rightist ideology in the book *Croatie et la Confédération italienne*, presenting anti-Austrian and anti-Hungarian positions. The Party of Rights was one of the opposition parties of the parliamentary session in 1861, when a proposal was accepted that recognized the King of Hungary as the ruler as well as an even closer state-legal connection with Hungary, with the condition that the independence of the Kingdom of Croatia and Slavonia be recognized. The Parliament, by a majority vote, refused to discuss joint affairs with Austria. In the elections of 1865, the opposition won, in which the Rightists were represented with 4 mandates. In February 1866, an address was adopted that accepted the common affairs of the Monarchy, but expressed a request for the union of Dalmatia and Krajina with civilian Croatia and Slavonia. After the defeat in the 1866 war with Prussia, Austria concluded a settlement with the Hungarians in 1867 within the framework of a personal union. The Croatian-Hungarian settlement was inevitable and came to life in 1868. After the 1871 uprising in Rakovica, the authorities prevented the work of the Party of Rights. The difficult circumstances of the settlement system gradually affected all social strata, and the conditions were created for the reactivation of the Party of Rights and its development into a national movement in the 1880s.

The Party of Rights, with its 5 mandates, was the only party-organized opposition party in the parliamentary session of 1878. In the elections of 1881, the Party of Rights had 9 mandates, and as much as 24 parliamentary mandates in 1884, which indicated strong growth. By violating the provisions of the Agreement, the Hungarian government constantly suppressed Croatian autonomy. At the beginning of August 1883, bilingual coats of arms were placed on the Zagreb financial directorate, which caused riots in the city that spread among the peasantry as well. Franz Joseph abolished the constitution and introduced the commissariat. In December 1883, Khuen Hedervary was appointed ban. He destroyed the opposition, carried out Hungarianization and

carried out repression. Rightists were threatened with persecution, similarly as after the Rakovica revolt, because the regime government accused the Party of Rights as the originators of the unrest. The address of the Party of Rights in the October 1884 parliamentary session was declared high-treasonous and anti-dynastic. During the parliamentary sessions in 1884, the rules of procedure were changed and the exclusion of representatives was made possible. By 1887, Hedervary removed all of Mažuranić's laws that tried to ensure Croatian autonomy, disabled the independence of the judiciary, abolished the self-government of counties and cities, and extended the electoral mandate from 3 to 5 years. In the elections of 1887, the Party of Rights won only 9 mandates, the Independent Party 7, the Center 2, and the regime party won with 87 mandates. The regime party used all means of coercion and intrigue in order to gain a majority and achieve a semblance of constitutionality. The Party of Rights was losing support among the people, and there was an abandonment of all-or-nothing politics, which is evident in The loyal address from 1887. In the parliamentary elections of 1892, repression continued and the Independent People's Party abstained from the elections. The People's Party won 78, the Party of Rights 8 and the Serbian Independent Party 2 mandates. The devastating results in the elections forced the Rightists to think about bringing the opposition together, and an agreement was reached with the Independent People's Party in December 1892. The joint program was determined and accepted in April 1894, but the unification of the opposition did not happen due to disagreements regarding the common name.

Croatian students burned the Hungarian flag on the Ban Jelačić Square during the visit of Franz Joseph in June 1895, thereby supporting the Croatian opposition. Fran Folnegović condemned the act of the youth even though he knew that the public was with them and that Joseph Franko would use his statement as a reason for a split. With the split of the Party of Rights, two political groups were formed: the Frankist faction and the Homeland faction. In that period, Starčević's illness advanced and trusting only Franko, Starčević designated him as his political successor.

Keywords: Ante Starčević, Eugen Kvaternik, Rakovička revolt, Party of Rights, Khuen Hedervary